

**16. YÜZYILDA BATI VE GÜNEY SANCAKLARINDA
BELİRLİ ARALIKLARLA KURULAN PAZARLAR
(İÇEL, HAMİD, KARAHİSAR-I SAHİB, KÜTAHYA, AYDIN
VE MENTEŞE)***

Suraiya Faroqi**

(Türkçeye çeviren : Melek Eğilmez)

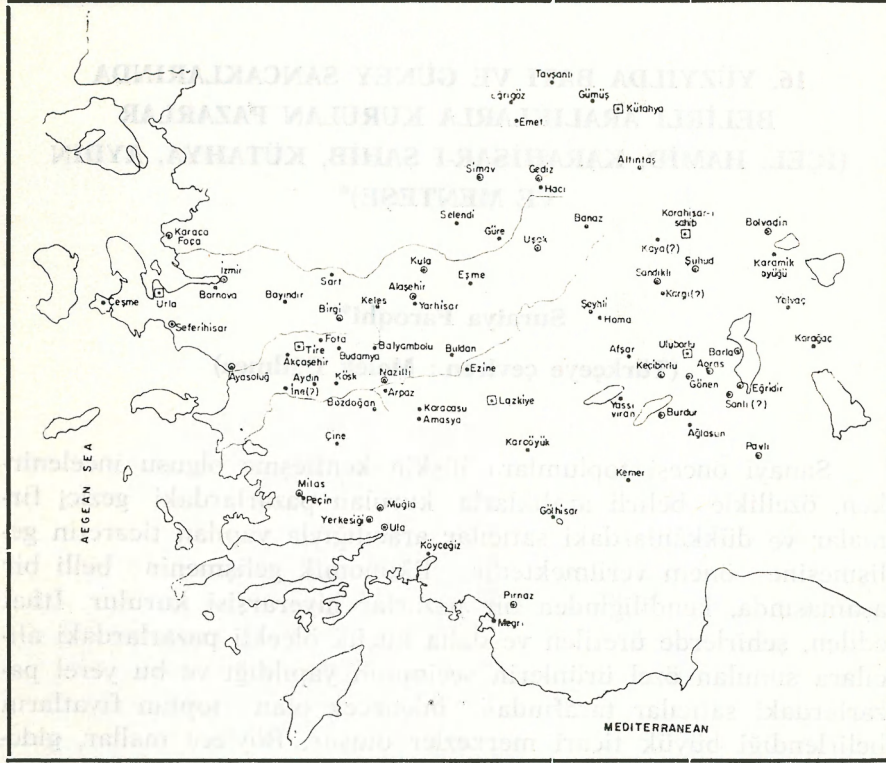
Sanayi öncesi toplumlara ilişkin kentleşme olgusu incelenirken, özellikle belirli aralıklarla kurulan pazarlardaki gezici firmalar ve dükkânlardaki satıcılar aracılığıyla yapılan ticaretin gelişmesine önem verilmektedir. Ekonomik gelişmenin belli bir aşamasında, kendiliğinden bir pazarlar hiyerarşisi kurulur. İthal edilen, şehirlerde üretilen ve daha küçük ölçekli pazarlardaki alıcılara sunulan özel ürünlerin seçiminin yapıldığı ve bu yerel pazarlardaki satıcılar tarafından ödenecek olan toptan fiyatların belirlendiği büyük ticarî merkezler oluşur. Böylece mallar, giderek daha küçük alanlara hizmet eden bir dizi ticarî merkez aracılığıyla aşağıya doğru kanalize edilir. Bu işlem, köylü bütçesine uygun olan malların seyyar satıcılar tarafından köy pazarlarına götürülmesine kadar devam eder.

Öte yandan, bölgesel olarak üretilen mallar, büyük kentlerdeki tüketicilere veya liman kasabalarındaki ihracatçı tüccarlara ulaşmaya kadar ters yönde bir yol izler. Gelişmiş bir idarî yapıya sahip olan devletler genellikle, pazarlar hiyerarşisinden ayrı olarak, başkentten kaza düzeyine doğru, bir idarî merkezler hiyerarşisi oluştururlar. Bir kasabanın pazar hiyerarşisi içindeki durumu, onun idarî statüsünü etkileyebilir veya idarî statüsü pazar faaliyetleri üzerinde etki yapabilir. Fakat bu iki hiyerarşi kesinlikle birbirlerinden ayrıdır. Öyle ki, belirli dönemlerde önemli ti-

---

(*) Bu makale İngilizce olarak *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXVV, 1 (1979), s. 32 - 80'da çıkmıştır. Bu dergiden izin alarak burada Türkçe olarak yayımlanıyor. Bn. Melek Eğilmez'e değerli yardımından dolayı içten teşekkür ederim.

(**) Y. Prof. Dr., Beşeri İlimler Bölümü, Fen Edebiyat Fakültesi, O.D.T.Ü.

Harite : 1
KÜTAHYA, KARAHİSAR-I SAHİB MENTEŞE, HAMİD VE AYDIN
SANCAKLARINDA EN ÖNEMLİ KASABA VE PAZARLAR

- Pazar
- 400'den fazla vergi veren nüfusa sahip olan yerleşme
- 1000'den fazla vergi veren nüfusa sahip olan yerleşme
- Bugün bilinmiyor

icaret merkezlerinin hiçbir idarî etkinliği olmayabilir veya idarî merkezler, yakındaki idarî öneme sahip olmayan bir kasabaya ticarî olarak bağımlı olabilir. Bu çalışmada esas ağırlık pazarlara verilmiştir; fakat yukarıda belirtilen ilişkiler nedeniyle, belirli bir bölgede idarî etkinliğin varlığı veya yokluğu, ticarî yerleşmelerin tiplerinin saptanmasında önemli bir öğe olarak kabul edilmiştir(!).

Kabaca güneybatı Anadolu olarak adlandırılabilen bölgenin yanı sıra, orta ve güney Anadolu'nun buna yakın olan bölgeleri bizim ilgi alanımızı oluşturmaktadır. Osmanlılar döneminde ülkenin bu bölümünde İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib (şimdiki Afyon ili çevresindeki alan), Kütahya, Aydın, Menteşe sancakları bulun-

maktaydı⁽²⁾. İçel hariç diğerleri Anadolu vilayetine bağlı idi. Anadolu vilayeti, Anadolu'nun batı ve 'orta batı' bölümünü kapsamaktaydı ve merkezi Kütahya idi. İçel, 1571'de Kıbrıs'ın fethedilmesiyle Kıbrıs vilayetine bağlanıncaya kadar, Karaman'ın bir sancağıydı.

Amacımız Anadolu yarımadasının güneybatı bölümünün tümüyle kapsanması olduğu halde, kaynaklardaki boşluklar buna olanak tanımıyor. Elimizde Antalya çevresini kapsayan Teke sancağı hakkında, diğer alanlarla karşılaştırma yapmaya elverişli bilgi sağlayacak bir kaynak yoktur⁽³⁾. Öte yandan Akşehir, Aksaray, Niğde, Beyşehir, Kırşehir, Kayseri, Konya sancaklarını kapsayan Karaman'dan⁽⁴⁾ çeşitli tahrirlerde söz edilmektedir. Fakat kannede belirlenen idarî uygulamaya göre bu bölgede köylerden ticarî vergi toplanmadığı için⁽⁵⁾, en alt - düzeydeki ticarî yapı konusunda çok az şey bilinmektedir.

Başvurulan temel kaynaklar tahrir denilen vergi defterleridir⁽⁶⁾. Olanak elverdiğince üç değişik dönemi karşılaştırmaya çalıştık : 15. yüzyılın son yılları ve 16. yüzyılın ilk yıllarını kapsayan II. Bayezid devri, Kanunî Süleyman devri (1520 - 1566) ve 1570 - 1590 yılları arasındaki dönem. Vergi defterlerinin bütün sancaklarda aynı zamanda tutulmaması nedeniyle bazı farklılıkların ortaya çıkması önlenemiyor : Karahisar-ı Sahib için faydalanılabilecek nitelikte yalnızca iki tahrir var. Bunlardan birisi 935/1528 - 29, diğeri ise 980/1542 - 43 tarihli⁽⁷⁾. Mentеше hakkında var olan muhtemelen en eski tahririn tarihi yok⁽⁸⁾. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi arşivcileri bu tahririn II. Bayezid döneminde yazılmış olduğunu varsaymışlar. II. Bayezid tahririni izleyen tahrir 1517 tarihini taşıdığından, bu kaynağın 970/62 - 63 tarihini taşıyan daha yeni bir kayıtla karşılaştırılması gerekir. Bu yeni kayıt, Kanunî döneminin en son yıllarına ilişkin olup, 991/1583 yılında hazırlanan ve elde bulunan en son metine, yazılış tarihi olarak oldukça yakındır⁽⁹⁾. Fakat incelenen örneklerin tümü için bu tür tamamlayıcı tahrirler bulmak mümkün değil. Aynı zamanda, elde bulunan kayıtların tümü ilgili olduğu bütün bölgeyi kapsamıyor. Çeşitli idarî engeller, elyazmalarının bir bölümünün yok olması ve diğer benzer nedenlerden dolayı, elde bulunan belgelerde belirli bölgelere ilişkin bilgiler bulunmayabiliyor.

Tahrirlerdeki pazar vergilerine ilişkin rakamların değerlendirilmesi, kayıtlarda bir tımar sahibine ödenen vergilerin birbirine eklenerek toplam içinde tek bir kalem olarak gösterilmiş olması nedeniyle son derece güç olmaktadır⁽¹⁰⁾. Bir pazar vergi-

sine ait kaydın, o verginin salındığı bölgede değil, başka bir köyde hattâ idarî bölümde kaydedilmiş olması oldukça sık rastlanan bir olay⁽¹¹⁾. Bu sorunlar, kasabaları, alt-düzeydeki pazarlardan daha fazla etkilemektedir. Çünkü köylerden alınan pazar vergilerinin miktarı genellikle azdır ve çok seyrek olarak ayrıca değerlendirilir. Öte yandan tahrirlerin, belirli aralıklarla kurulan bütün pazarları kapsayıp kapsamadığını da bilmiyoruz; büyük bir olasılıkla kaydedilmemiş ticarî mübadele alanları da vardır. Ancak tımar sahipleri genellikle bölgelerinde bulunan gelir kaynaklarının hiçbirini kaçırmak istemediklerine göre, tahrirlerde bulunmayan pazarlar herhalde çoğu zaman, yapılan iş açısından çok önemsiz, yola çok uzak veya vergilendirmeye değmeyecek kadar aralıklı idi.

İdarî bir merkez oluşturan yerlerdeki pazarlarla, böyle bir işlevi olmayan yerlerdeki pazarlar arasında bir ayırım yaparken farklı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Herşeyden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî terimleri, örneğin Çin ve Japonya'da kullanılanlardan daha az belirgindir⁽¹²⁾: 15. yüzyılda vilayet terimi, Anadolu veya Rumeli (Balkan ülkelerinin tümü) gibi son derece geniş birimler veya 20-50 köyden oluşan küçük birimler için kullanılmaktaydı⁽¹³⁾. Oysa «sancak» açık bir terimken (bazı bölgelerin sınırları sık sık değiştiği halde), «kaza-nahiye» gibi alt-düzeydeki birimleri tanımlamak genellikle zordu. İmparatorluk çapına yayılan belirgin bir hiyerarşi ancak 19. yüzyılda oluşturulabildi⁽¹⁴⁾. Bazı bölgelerde, daha 16. yüzyılda bile böyle bir hiyerarşi var olduğu halde; diğer bazılarında aynı birim bazan «kaza», bazan da «nahiye» olarak geçiyor. Hatta kimi sancaklarda sadece nahiye varken, başka yerlerde sancakların yalnızca kazalara ayrılmış olduğunu görüyoruz.

Bunun sonucu olarak, çeşitli birimlerin idarî merkezlerinin belirlenmesi de güçleşiyor. Bu durum özellikle, içinde kentsel veya yarı-kentsel alan bulunmayan nahiyeler için söz konusudur. Birime adını veren yerleşme bölgesinin nahiye merkezi olarak kabul edilmesi akla yatkın gibi gözükmemektedir. Fakat pek çok nahiyede böyle bir yerleşme belirlenmemektedir. Genellikle nahiye merkezi olarak açıkça belirlenen yer aynı zamanda, bölgedeki nüfus açısından kalabalık yerleşme alanıdır. Fakat yine de birçok ayrıcalıklar vardır. Kısacası, pek çok durumda, en azından küçük nahiyeler söz konusu olduğu zaman, nahiye merkezinin herhangi bir biçimde diğer yerleşimlerden ayırdedilebileceği şüphelidir.

İdarî yönetmeliklere göre kazanın merkezî bir yerinde kadılık makamı bulunacaktır. Kadı, kendi adına nahiyeleri ziyaret etmek için bir naip görevlendirme hakkına sahiptir⁽¹⁵⁾. Çeşitli fermanlarda yasaklanmış olmasına rağmen⁽¹⁶⁾, naiblerin birçoğu görevlerini iltizam olarak almış ve bazan da kadının kendisinden daha uzun bir süre bu bölgelerde kalmışlardır. Bu durum ise, kadıların bölgesel etkinliklerinin azalmasına yol açmıştır.

Vergi kayıtlarına göre pazar, bac-ı pazar denilen satış vergisinin toplandığı yerdir⁽¹⁷⁾. Aşıkpaşazade, bu verginin konmasıyla ilgili olarak : Osmanlı beyliğinin güçlenmesinde pazarların önemine dikkati çekerek, pazar vergisi kurumunun Orhan Gazi'ye danışmanları tarafından nasıl büyük çabalar sonunda kabul ettirilebildiğini anlatır⁽¹⁸⁾. Bac-ı pazarla birlikte, ihtisabiye denilen bir vergi daha vardı. Bu, muhtesip denilen ve pazar yerinde asayiş sağlayan bir kişi tarafından toplanırdı. Bu kişiler bazen görevlerini iltizam olarak üstlenirler ve belli vergilerin toplanmasını sağlardı⁽¹⁹⁾. Aynı dönemde resm-i keyl denilen bir vergiye daha rastlıyoruz⁽²⁰⁾

Çok sık olmamakla birlikte bazı pazarlarda satıcı sergilerinden alınan ve resm-i sergi denilen bir vergi ve özellikle daha büyük yerlerde kapan veya resmî ağırlık ölçüleri ile ilgili olarak toplanan vergiler bulunmaktadır⁽²¹⁾. Bir pazar yerinin varlığının kanıtlanmasında bac-ı pazar ve ihtisabiye en büyük önemi taşıyor.

Kısaca söylemek gerekirse, bir pazardan bac-ı pazar olarak alınan verginin, burada yapılan ticaretin değeri ile orantılı olması gerekmektedir. Yine de karanlık kalan bazı noktalar vardır. Çünkü Menteşe ve Karahisar-ı Sahib bölgeleri için kanunnameler mevcut değil. Hamid ve Kütahya için hazırlanan kanunnameler pazar vergileri konusunda hiçbirşey söylemiyor⁽²²⁾. Bu nedenle yalnızca Aydın ve İçel sancaklarında çeşitli ürünlere ilişkin vergi oranlarını gösteren bilgilerle sınırlı kalıyoruz⁽²³⁾. Bu koşullar altında, ancak tek bir sancaktaki çeşitli pazarlar arasında karşılaştırma yapılabilir. Hatta böyle bir durumda bile, bir pazar için değişik zamanlarda belirlenen vergi hasılatları arasında karşılaştırma yapmak oldukça güçtür : Osmanlı gümüş sikkesinin belirli zamanlarda önemli ölçüde değer kaybettiği bilindiği halde⁽²⁴⁾, Hazinenin kayıplarını önleyebilmek için vergi oranlarını yükseltmek gibi bir girişimde bulunup bulunmadığından emin değiliz.

Pazarların neden ortaya çıktığı açıklanırken bir çok ögenin hesaba katılması gerekir. Geleneksel tarım koşulları altında, köy-

lülerin satın alma gücü oldukça düşük olduğuna göre, bunların tüketim mallarına olan taleplerini en önemli öge olarak kabul etmek akla yatkın gelmemektedir⁽²⁵⁾. Daha çok, yönetici grubun çıkarları söz konusu olmaktadır. 16. yüzyılda yönetici grup, pazarların yerlerini ve buralarda yapılacak ticaretin miktarını belirleyen merkezi idare ve onun hizmetlileri anlamına gelmektedir. Rozman'ın aynen eski Çin ve Japonya örneklerinde gözlediği gibi⁽²⁶⁾, pazarların köyde oturup ücretlerini aynî olarak alan resmî görevlilere hizmet etmesi gerekmektedir. En kalabalık grup olarak, süvari hizmeti görmekte yükümlü olan tımar sahiplerini bu rolde düşünmek gerekmektedir. Kanunnamelerde, ödedikleri tahılı en yakın pazara taşımanın da köylülerin görevleri arasında bulunduğu belirtilmiştir. Bazı sancakların kanunnameleri, köylülerden bir günlük yolculuktan fazlasının talep edilemeyeceğini, veya sipahinin en yakın pazar yerine başka bir pazara ücretsiz taşıma talebinde bulunamayacağını belirlemiştir⁽²⁷⁾.

Pazarların niteliği konusunda yukarıdaki varsayım doğru ise, yakın kasabalardan veya başkentten gelen tahıl tüccarlarının küçük ölçekli pazarlara bile ulaştıkları varsayılabilir. Aksi halde sipahiler veya satıcı olan köylüler, alıcısız kalacaklardır. Oysa biz İstanbul'daki tüccarların satın aldıkları tahılı başkente taşıyabilmek için özel belgeye sahip olduklarını biliyoruz⁽²⁸⁾. Üstelik merkezî idarenin, başkentte oturan kalabalık nüfus kitlesinin gereksinmelerini garanti altına almaya çalıştığı pek çok belgede, alıcılar arasında bir rekabetin var olduğu görülmektedir. Ayrıca bazı köylüler muhtemelen sebze, meyve, yumurta ve benzeri ürünler satmaktadırlar; bu tür ticarete özellikle üzüm yetiştirilen bölgelerde daha sık rastlanmaktadır. Belirli aralıklarla kurulan pazarlara katılan satıcıların geçmişi hakkında bilgi edinmek çok yararlı olabilirdi. Fakat mevcut olan belgelerde bu konuya ilişkin bilgi bulmak olası değil.

Pazarların her birinde en azından aşağıda sayacağımız özelliklerin mevcut olduğu varsayılabilir. Mahalli tarımsal geçimlik üretimden aynî olarak vergi toplanmaktadır. Resmî görevliler ve bunların hizmetlileri tarafından toplandığı yerde veya merkezde tüketilmeyen vergi ürünlerinden arta kalanlar satışa sunulmaktadır. Köylüler ayrıca nakdî olarak da vergi ödemektedir. Köylüler gereken parayı sağlayabilmek amacıyla ürünlerinin bir kısmını satmaktadırlar⁽²⁹⁾. Buna ek olarak, daha büyükçe topraklara sahip olanlar satabilecek daha fazla çiftlik ürününe sahiptirler. Bu da onların bahçe, bağ, çiftlik hayvanı ve hatta köle alma

olanaklarını arttırmaktadır⁽³⁰⁾. Hatta bu kişiler, bölgesel pazarların gelişmesine yol açan, faizle para verme ve küçük çapta mültezimlik gibi işlevler de üstlenirler. Nakdi vergilerin bir bölümünün mahalli olarak harcanması da bölgesel pazarların gelişmesine yardımcı olur.

Geçimlik - olmayan ürünlerin ağırlık taşıdığı bazı bölgelerde, ikinci bir grup öge de hesaba katılmalıdır. Geçimlik olmayan ürünlerin en önemlilerinden birisi pirinçtir. Pirinç genellikle, yasal olarak köylü olmayan kişiler tarafından üretilmektedir. Bu üreticiler normal vergilendirmenin dışında bırakılırken, merkezî idare de ürünün büyük bir bölümüne el koymaktadır⁽³¹⁾. Diğer bir örnek, normal köylülerin yaptığı pamuk ekimidir. Pamuk Akdeniz kıyılarında olduğu gibi, iklim koşullarının uygun olduğu yerlerde belirli miktarlarda yetiştirilmektedir⁽³²⁾. Anadolu'nun kuzeybatı ucunda bazı büyük toprak sahipleri tarafından, İstanbul kentinin gıda ve diğer mallar için yarattığı talepten kâr sağlamak amacıyla, çiftlikler kurulmuştur⁽³³⁾.

Bu durumda geçimlik olmayan ürünün önemli bir bölümü merkezî otorite tarafından toplanmakta ve büyük bir olasılıkla stokların önemli bir bölümü merkezî idarenin hizmetleri ve dinsel kuruluşlar arasında bölüşülmektedir⁽³⁴⁾. Fakat yine de bir miktar ürün, doğrudan veya dolaylı olarak pazara akmaktadır. Yalnız bu pazarlar genellikle ürünün yetiştirildiği yörede bulunmayıp, İstanbul veya devletin vergilerini toplayanların bulunduğu yerlerdeki pazarlardır.

Köylülerin mahallî idarî görevlilere geçimlik olmayan ürünlerden ödediği vergiler, pazarı, geçimlik tarımdan alınan vergilerle aynı biçimde etkilemektedir. Köylüler ve daha büyükçe topraklara sahip olanlar geçimlik olmayan ürünlerini pazarda satmaktadırlar. Köylüler için yalnızca bölgesel bir pazar söz konusu olduğu halde, büyük toprak sahipleri daha fazla malî olanak ve gelişmiş örgütsel ağlar aracılığıyla, daha uzak bölgelerdeki önemli merkezlere ulaşabilmektedirler. Buna ek olarak hammadde özelliği taşıyan ürünler, belirli bir sayıda kırsal zanaatkârın ortaya çıkmasına yol açmaktadır: bu olguya hem Karadeniz kıyısındaki Amasya dolaylarında hem de Akdeniz kıyısında Anamur ile Silifke arasındaki bölgede rastlanmaktadır⁽³⁵⁾. Bu zanaatkârların ürünleri hem yöresel hem de daha uzak yerlerdeki pazarlarda satılırken, tarım dışı kırsal istihdamın varlığı yöresel pazarların gelişimini hızlandırmıştır.

Pazarlama konusunda diğerk bir olasılık, göçebelerle yerleşik köylülerin ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Fakat ne yazık ki elimizde, incelemekte olduğumuz dönem boyunca büyük ve küçük göçebe toplulukların yaptıkları periyodik göçlere ilişkin yeterli bilgi yoktur⁽³⁶⁾. Elde bulunan kaynaklarda, bu göçler sırasında izlenen yollar konusunda anlaşmazlık ve hatta çatışmalar göze çarpmaktadır. Fakat kaynaklar aynı zamanda, ticarî mübadele için geniş olanakların var olduğunu göstermektedir. Bu durum özellikle, saman ve hayvan yemi üretimi üzerindeki kısıtlamalardan dolayı yerleşik köylülerin besleyebilecekleri hayvan sayısı ters yönde etkilenince söz konusu olmaktadır. Özellikle yaylalar ticarî mübadele için uygun yerlerdir. Bu yaylalar genellikle birçok köy ve kabile arasında paylaşılmakta ve yaz mevsimi boyunca buralarda özel pazar yerleri kurulmaktadır. Bugün bile, Anadolu'nun uzak bölgelerinde butür pazarlar hâlâ devam etmektedir^(36a).

Ordunun geçtiği yol ve kervan yollarında (özellikle İstanbul'dan Halep'e giden büyük diagonal yol ve Ankara, Amasya ve Tokat'tan geçerek Erzurum'a giden kuzey yolda) özel bir durum ortaya çıkmaktaydı⁽³⁷⁾. Deniz ulaşımı açısından pek çok küçük iskele de yine bu gruba girmekteydi⁽³⁸⁾: fiziksel bir engelin ulaşımı yavaşlattığı veya taşıma araçlarında bir değişiklik yapılması gerektiği durumlarda, dahili bir gümrük duvarı kolayca uygulanabilmekteydi. Mallar ve tüccarlar böyle yerlerde beklerken kolaylıkla bir miktar ticaret yapılabilmekteydi. Bu durum sonuçta tam gelişmiş bir pazarın kurulmasına yol açabiliyordu.

Bazı durumlarda, merkezî idarenin kendisi kasabalar kuruyor ve böylece ticarî mübadele olanaklarını arttırıyordu. Genellikle güdülen amaç eşkiyalığın önlenmesi idi. Fakat bunun yanında, tahılın, pazarlama olanakları bulunan bir yerde sefer halindeki ordulara dağıtılması da kolaylaşıyordu. Bu durumun bir örneği Konya ile Ulukışla arasında kurulmuş olan Karapınar - Sultanîye'dir⁽³⁹⁾. II. Selim ve onun saray mimarı Mimar Sinan tarafından yeni bir kasabanın çekirdeğini oluşturmak amacıyla burada bir cami, han, hamam ve çarşı kurulmuştur. Kaynaklarda bir pazardan söz edilmemektedir. Fakat böyle bir kurumun da var olduğu akla yatkın gelmektedir.

Diğerk bazı durumlarda, kaleler ve kervansaraylar bir pazarın kurulmasını gerektirmekteydi. Mühimme defterlerinde Anamur dışındaki Mamuriye Kalesi yakınında⁽⁴⁰⁾ böyle bir pazarın kurulmasına ilişkin bir fermana rastlıyoruz. İçel vergi defterle-

rinde de 'Sultan Alaâddin Kervansarayı dışında'ki bir pazardan söz edilmektedir⁽⁴¹⁾. Burada özel önemi olan konu, Akdeniz sahil boyundaki kalelerde eski askerlerin yaşamakta olduğudur. Bu askerlerin görevi, diğer aileler yaylalara çıktığı zaman bile kalelerde kalmaktı⁽⁴²⁾. Devamlı nüfusun belli bir düzeye ulaşması halinde bir pazarın bütün sene boyunca sürebilmesi mümkün olabilirdi.

Mühimme defterlerindeki kayıtlar merkezî hükümetin, pazarların kurulması veya kaldırılmasına ilişkin olarak belirlediği koşullar konusunda bilgi sağlamaktadır. İdari açıdan bu konu, kadının yetki alanına girmekteydi. Bu alanda pek çok çıkar hesapları söz konusuydu. Bunlardan en önemlisi devletin vergilerini toplayan kişilerin çıkarlarıydı. Böylece bir mültezim, Trakya'daki Pınarhisar kasabasının kapanını iltizam etmek karşılığında, merkezî idareye üç yıllık bedel olarak 12.000 akçe ödemeyi teklif ediyordu. Karşılık olarak etrafta bulunup resmi izinli olmayan köy pazarlarının kapatılmasını istiyordu⁽⁴³⁾. Mahallî bir vakıf yöneticisi tarafından temsil edilen karşıt çıkar grupları bunu protesto ettilerse de, girişimleri sonuç vermedi^(43a).

Bir pazarın işlevini sürdürebilmesi açısından resmi statünün ne denli önem taşıdığı, Anamur yakınlarındaki Mamuriye kadısının bir dilekçesine verilen yazılı cevaptan anlaşılmaktadır⁽⁴⁴⁾. Zamanında verilmiş izin belgesi kaybolduğundan halkın yeni bir izin belgesi çıkıncaya kadar pazara devam edemediği bildirilmiştir. Ayrıca güçlü mültezim, vakıf yöneticisi veya zaim karşı çıktığı takdirde, resmi bir iznin varlığı bile pazarın korunması açısından yeterli olmayabiliyordu. Amasya'daki Sultan Bayezid imaretinin yöneticisi, bir kişinin Şabanözü (Ankara'nın kuzeyinde, Çankırı yöresi)'nde yeni bir pazar kurmak için yetki alması nedeniyle gelirinin azaldığından yakınmaktaydı⁽⁴⁵⁾. Bu imaretin yöneticisi, imarete 15 yıl boyunca senelik 6.000 akçe sağlayan Şabanözü pazarının rekabet nedeniyle zarara uğradığını ileri sürerek bir kapatma kararı aldırdı.

Pazarların bazan mezraalarda ve küçük köylerde kurulmakta olmasına rağmen, cami, hamam gibi kuruluşlara sahip yerleşmeler pazar kurmak için gereken izinleri daha kolay elde edebiliyordu. Örneğin, Karahisar-ı Sahib bölgesindeki Barçınlı'nın kadısı, aşağıda sayacağımız nedenlere dayanarak Bağlıca'da pazar kurulmasını talep etmişti⁽⁴⁶⁾: yerleşim bölgesi bir yol üzerinde bulunmaktaydı ve yolcular alışveriş yapabilecekleri resmen kurul-

muş bir pazar bulunmamasından rahatsızlık duyuyorlardı; ayrıca burada bir cami, bir hamam ve bir de çeşme bulunmaktaydı. Beyşehir kazasının Şarkarye köyünde bir cami ve bir mescidin varlığı da pazarın kurulmasını gerekli gösterecek kanıt olarak öne sürülüyordu⁽⁴⁷⁾. Bir cami ile bir pazar arasındaki bağlantı 20. yüzyılda bile bazı yerlerde gözlenebilir : Peter Benedict, Muğla vilayetindeki pazarların genellikle cuma günü toplandığını ve köylülerin hem alışveriş hem de ibadet için merkezî yeri ziyaret etmekte olduklarını kaydetmektedir⁽⁴⁸⁾.

Bir pazarın, eski (kadimî) bir kurum olduğu kanıtlanabilirse daha uzun yaşama şansına sahip olabılırdı. Buna göre, Gümülci-ne ile Hasköy arasındaki Kırçalı pazarının kaldırılmasına ilişkin kararda, bu köy pazarının yeni bir pazar olduğu ileri sürülmekteydi⁽⁴⁹⁾. Fakat 'eski' sıfatının tanımı son derece değişkendi; öyle ki 15 yıldan daha eski olmayan Şabanözü pazarı 'kadimî' olarak nitelenmekteydi. Öte yandan 15. yüzyılın son yarısında resmen pazar olarak belirtilen yerlerin birçoğu bir yüzyıl sonra hâlâ pazar olarak izlenebilmektedir. 16. yüzyıl kayıtlarında, ancak çok seyrek olarak, daha önce pazar yeri olan yerlerin artık kullanılmadığını görüyoruz. Kayıtlardaki devamlılığın temel nedeni, vergilerin belirlenmesi ve yeniden hak sahiplerine dağıtılmasındaki güçlüktür.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan pazarlar ve bunlara bağlı yerleşim birimlerinin Rozman tarafından araştırılan Çin ve Japon örnekleri ile karşılaştırılmasında göze çarpan ilk farklılık boyutlarda olmaktadır. Çin ve Japonya'daki kent hiyerarşisinin yedinci ve daha alt kategorilerinde, 3000'den daha az yerleşik nüfusa sahip 'sıradan pazar'lar bulunmaktadır⁽⁵⁰⁾. Bu ölçüt Anadolu gerçeğine uygulanacak olursa, yalnızca birkaç yer sıradan pazarlardan büyüktür. Hatta Kütahya gibi bir sancak merkezi bile alt kategorinin bir üstündekinden daha yukarıda olmayacaktır : (aracı pazarlama merkezi, birbirlerine yakın yedinci tabaka pazarları arasında bir bağ görevi yapmaktadır)⁽⁵¹⁾. Fakat bu devrin Anadolu kasabaları arasında da işlevsel farklılaşmalar mevcuttur ve analizin yalnızca iki kategori ile sınırlanmaması gerekmektedir. Bu nedenle, Rozman tarafından ortaya atılan ve zaten genellikle 19. yüzyılın ilk yıllarına ilişkin olarak nüfus ölçütlerinin dikkate alınmamasına ve kasaba kategorilerinin belirlenmesinde Anadolu gerçeğine daha uygun olan ölçütlerinin kullanılmasına karar verilmiştir. Rozman da araştırmasında 16-17. yüzyıl pazar yerleşmelerini nüfuslarına göre değil, salt işlevlerine göre kategorilerine yerleştirmiştir.

Bu çalışma çerçevesinde, 'sıradan pazar', pazar vergilerinin (bac-ı pazar ve ihtisabiye) toplandığı yerleşmeler olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca bu yerleşme hiçbir kaza veya nahiyeye adını vermeyecek ve vergi ödeyen nüfusu en az 10 en fazla 400 olacaktır. Gümrük alınan iskeleler büyüklükleri ne kadar olursa olsun aynı kategoriye girmektedir. Böyle bir yerleşmede nüfusun alt sınırı 30-45, üst sınırı ise 1200-1800 civarında olmalıdır. Bu nedenle, sürekli bir yerleşmede bulunmayan pazarları, tanımlamanın kapsamı dışında bırakıyoruz. Ayrıca kaza ve nahiyeye merkezlerini hariç tutarak Osmanlı yönetiminin genellikle kasaba olarak kabul ettiği bazı yerleşim birimlerini sıradan pazar olarak nitelemekten kaçmıyoruz⁽⁵²⁾.

Aracı pazar merkezlerini tanımlamak daha da güç: elimizdeki belgeler, bir pazara sahip olan belli büyüklükteki bir kasabanın çevrede bulunan daha alt-düzeydeki yerleşim birimleri arasında gerçek bir bağlantı teşkil edip etmediğini anlamamıza olanak vermiyor. Bu çalışma çerçevesinde vergi ödeyenlerin sayısı 400 ile 1500 arasında değişen (en az 1200-1800 ve en çok 4500-6750 nüfusa sahip) ve hiçbir idarî işlevi olmayan pazar kasabaları aracı pazarlama merkezleri olarak kabul edilmiştir. Çok ender durumlarda özellikle Menteşe sancağında pazarların bir yere değil belirli kabile gruplarına bağlanmış olduğunu görüyoruz. Bunlar, göçebe topluluğun büyüklüğüne bağlı olarak sıradan pazarlar veya aracı pazar merkezleri olarak kabul edilmektedir⁽⁵³⁾.

Rozman'ın 'en küçük idarî merkez' veya 'kaza merkezi' olarak belirlediği kategori içinde bir pazar bulunan tüm kaza ve nahiyeye merkezleri toplanmıştır. Bu merkezlerin bazılarının çok küçük olması nedeniyle Çin ve Japonya için uygulanana benzer kesin bir büyüklük hiyerarşisi saptanamamaktadır⁽⁵⁴⁾.

Bazı durumlarda bir yerleşmenin belirli bir kategoriye alınması az çok yapay bir karar olmaktadır. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısı boyunca Menteşe'deki Megri kasabası (bugünkü Fethiye) aynı adlı idari birimin merkezini oluşturmaktadır. Onaltıncı yüzyılın ortasında bu yer yeterince savunulmamaktadır: Kuytu bir koyda kurulmuş olmasına ve içinde hâlâ ortaçağ kalesinin bulunmasına rağmen korsanların saldırılarından rahatsız olan halk burayı tamamen terk ederek daha içerlerdeki Üzümlü'ye göç etmiştir. Menteşe'ye ilişkin olarak elde bulunan son tahririn hazırlandığı 1583 yılında yetkililer, Megri'nin boş olduğunu, fakat yine de vergilerin esas olarak bu yere bağlı olduğunu kaydetmek-

tedir. Bu vergiler büyük bir olasılıkla eskiden burada yaşayan halk tarafından yeni yerleşim bölgesinden ödenmektedir⁽⁵⁵⁾. Üzümlü'nün yeni idarî merkez olarak kabul edilmesi görüşü savunulabilir. Fakat tabloların yanlış anlaşılmasına meydan vermemek için yalnızca Megri'nin eski sakinleri, idarî merkezin 'sakinleri' olarak kabul edilmektedir.

'Kaza üstü idarî merkez veya önemli bölgesel liman' olarak adlandırılan kategoriye, Kütahya da dahil olmak üzere tüm sancakların merkezleri katılmaktadır. Çünkü Kütahya Anadolu vilâyetinin merkezi olduğu halde, diğer sancak merkezlerinden ne büyüklük, ne de ekonomik işlev açısından farklıdır. Limanlar söz konusu olduğu zaman, yalnızca Urla, İzmir, Ayasoluğ ve Balat kasabaları bu gruba dahil edilebilmektedir⁽⁵⁶⁾. Bu limanlardaki gemicilik faaliyetlerine ilişkin olarak elimizde bulunan bilgiler çok eksik olduğundan, bu yerlerin aracı pazarlar ve kaza düzeyinde idarî merkezler olarak kabul edilmesi tercih edilir⁽⁵⁷⁾.

Rozman'ın yaklaşımındaki diğer bir öge, değişik türde pazar kasabalarının ortaya çıktığı dönem ve çeşitli dönemlerde ortaya çıkan türlerin bileşimi ile ilgilidir⁽⁵⁸⁾. Ne yazık ki elimizde bulunan kaynaklar 15. yüzyılın son yarısından önceki dönemin alt düzeydeki birimlerine ilişkin yorumlar yapmamıza olanak tanımıyor. Sadece güney batı Anadolu'yu değil tüm Osmanlı ülkesini incelediğimizde Rozman'ın ortaya koyduğu hiyerarşiden 1, 4, 5 ve 7 numaralı tabakaların 1520 dolaylarında var olduğunu görüyoruz. Onaltıncı yüzyılın sonunda bile 6. tabaka az gelişmişti. Bunun yanısıra, Kahire, Halep, Şam gibi büyük kentlerin 2 veya 3 numaralı tabakaya ait olabileceğini düşünüyoruz. Osmanlı İmparatorluğundaki kent merkezlerinin birçoğunun Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan eski olduğu unutulmamalıdır.

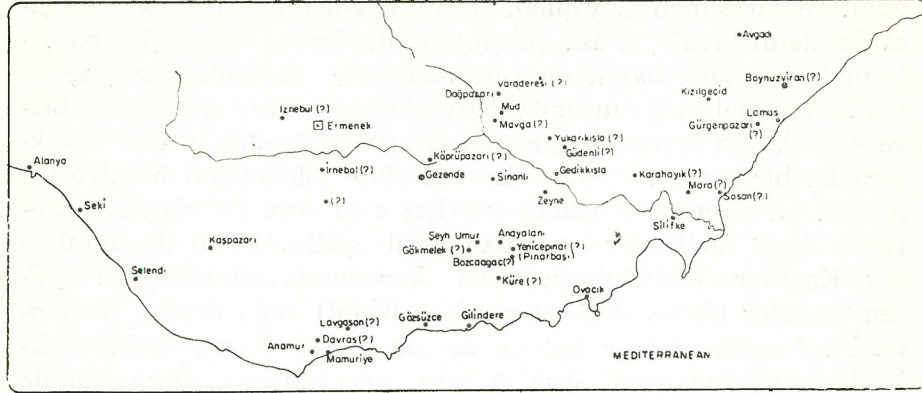
Ayrıca, pazarlar hakkında kayıtlar tutulmaya başlanmadan çok önce bir çok yerde pazarlar kurulmaktaydı. En eski vergi defterlerinde bile, pazar adıyla veya bu kelimedenden türetilmiş isimlerle anılan yerleşim birimlerine rastlanmaktadır⁽⁵⁹⁾. Fakat bunların pekçoğunda pazar vergileri kaydedilmemiştir. Buralardaki pazar faaliyetlerinin genellikle 15. yüzyıl bitmeden son bulunduğunu varsaymak çok yanlış olmaz.

Çin ve Japonya konusundaki bulgulardan en önemli birkaçının Osmanlı belgelerindeki bilgilerle karşılaştırılması oldukça zor. Rozman, Tokugava dönemi boyunca Japonya'daki belirli aralıklarla kurulan pazarlar sisteminin önemini kaybetmekte oldu-

ğunu ve dükkânlarda yapılan ticaretin giderek ağırlık kazandığını kaydetmektedir⁽⁶⁰⁾. Bu çalışmada, incelenen bölge için, pazarların bazan sayı, bazan da yaratılan gelir açısından gelişmeleri veya daralmaları konusunda bazı görüşleri ileri sürmekten öteye gitmek son derece zor. Bu pazarların toplandığı zaman aralıklarında, bir azalma veya artmanın olup olmadığını bilmiyoruz. Ayrıca, bu pazarların hizmet ettikleri alan veya buralarda sürdürülen ticarî faaliyetler açısından nasıl geliştiklerini de bilmiyoruz. Kayıtlar dükkânların sayısı konusunda yalnızca gelir getiren birimler olarak dinî kuruluşlara (vakıf) bağlı olanlar hakkında bilgi sağlamaktadır, üstelik de çok seyrek olarak. Bütün dükkânların ne kadarının özel kişilere ait olduğunu bilmediğimiz gibi, bir kasabada mevcut olan tüm dükkân sayısı hakkında da bir fikrimiz yoktur⁽⁶¹⁾.

Rozman kentsel ağın genişlemesini belirleyen öğelerden söz ederken, Antik çağdan modern dönemin başına kadar belirleyici rolün idarî yönetimde olduğunu varsaymaktadır⁽⁶²⁾. Daha önceki araştırmacıların elde ettikleri sonuçları benimseyerek, bu çalışmanın temel varsayımının Osmanlı İmparatorluğu için de geçerli olduğunu kabul ediyoruz⁽⁶³⁾. Bununla birlikte, 17. yüzyılda Japon ve Çin kent sistemi söz konusu olduğunda, pazar sisteminin de en azından eşit değerde bir öneme sahip olduğu unutulmamalıdır. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden bölge için aynı şeyi söylemek daha güçtür; böyle bir gelişmenin tek göstergesi, çok önemsiz idarî bir işleve sahip olan veya idarî rolü olmayan pazar kasabalarının sayısındaki artış olabilir. Fakat 16. yüzyıl boyunca bu tür yerlere pek sık rastlanmamaktadır⁽⁶⁴⁾.

Yukarıda ortaya atılan soruları cevaplandırmaya yarayacak bir temel oluşturmak amacıyla, tahrirlerden çıkarılan pazarlara ilişkin rakamlar bir dizi tabloda toplanmıştır. Önce nahije ve kaza başına düşen pazarların sayısı belirlenmiştir. İkinci olarak, pazar vergilerinin toplandığı yerler yukarıda belirlenen gruplara bölünmüştür. Bu tablolardan, bir yandan belli bir sancak veya sancaklara ilişkin belirli özellikler ve diğer yandan bu çalışmanın kapsamına giren bütün birimleri tanımlayan özellikler ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada, pazar sisteminin gelişmesi genellikle bir ölçüde soyut olarak ve ancak arada bir nüfus artışı, kentsel büyüme ve dış ticaretteki gelişme gibi bazı öğelere bağlı olarak incelenmiştir. Daha sonraki çalışmalarda bu bağlantıların daha açık bir biçimde ortaya konulacağı umulmaktadır.

Harita : 2

İÇEL SANCAĞINDA PAZARLAR

- Pazar Köyü
- 1000'den fazla vergi veren nüfusa sahip olan kasaba
- 400'den fazla vergi veren nüfusa sahip olan kasaba
- Bugün bilinmeyen yerleşme

İçel

Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğuna bağlanan İçel sancağında idarî birimlerin gelişmesi, bu bölgedeki devlet denetiminin giderek yoğunlaşmakta olduğunu göstermektedir. I. Selim döneminde bu bölge dört kazaya ayrılmıştı: Silifke'nin bir nahiye olarak bağlanmış olduğu Mud, Karataş, Ermenak ve Gülnar⁽⁶⁵⁾. Manyan, Anamur ve Selindi (bugünkü Gazipaşa), nahiyeler olarak Gülnar'a bağlanmıştı. Bu dönemde tutulan vergi defterine göre, Mud kazası 11.175, Karataş 2457, Ermenak 3114 vergi mükellefinden oluşan nüfusa sahiptiler. Gülnar üstüne ise elimizde hiçbir bilgi yok. Yukarıdaki rakamlara göre, sancağın bir bütün olarak 16.746'dan fazla vergi mükellefine sahip olması gerekmektedir. Biraz keyfi olarak, Gülnar'ın Mud'dan biraz daha fazla nüfusa sahip olduğunu varsayarsak, 30.000 gibi bir toplam elde ederiz. Kanunî Süleyman döneminde bu sancağın yaklaşık olarak 37.000'den fazla vergi mükellefine sahip olduğu düşünülürse, bu akla yatkın bir sonuçtur⁽⁶⁶⁾.

Kanunî Süleyman döneminde, 1551 yılında tutulan ikinci defterde, Silifke ve Selindi kaza olarak görünmektedir; başkaca büyük bir farklılık göze çarpmamaktadır. Kanunî'nin torunu III. Murad'ın döneminde, Anamur ve Mud yakınlarındaki Sinanlı köyü de kaza statüsüne yükselmiş gibi görünmektedir. Bunun ya-

nında, bazı göçebe topluluklar Bozdoğan birimi olarak ortaya çıkmaktadır⁽⁶⁷⁾.

Bu bölgedeki kasabalar, sayıca az ve birbirlerinden uzaktılar; nüfusun büyük bir bölümü göçebelere veya tarım yapmak amacıyla yeni yerleşmiş gruplardan oluşmaktaydı. Göçebeler yaz mevsiminde yaylalara, kış mevsiminde de deniz kenarındaki kışlaklara göçüyorlardı⁽⁶⁸⁾. Yalnızca dört yer yarı kentsel bir olgu anlamına gelen 'nefs' terimi altında tanıtılıyordu: Silifke sancak beyi'nin bulunduğu yer ve önemli bir kale idi. 16. yüzyılın sonunda vergi ödeyen nüfusu 100'den az olduğu halde önemli bir ticaret merkezi idi. Mud, pirinç yetiştirilen bir bölgenin ortasında kurulmuştu. Gülnar kasabası, bilmediğimiz bazı nedenlerden dolayı tüm kayıtların dışında bırakılmıştı. Onaltıncı yüzyılın sonunda 1254 vergi mükellefine sahip olan Ermenak, bu bölgede bulunan yerleşme birimlerinin en büyüğünü oluşturmaktadır. Mud ve Silifke'nin toplam nüfusundan daha kalabalık bir yerleşme olan Gezende, yalnızca bir köy olarak kabul edilmektedir. Oysa Gezende, 16. yüzyılın sonunda 800'den fazla vergi mükellefine sahiptir. Gezende bu gelişimini büyük bir olasılıkla, astarlık ince pamuk bezi dokunması ve bunun dışarıya satılması işlevlerine borçludur. Gezende'nin taşıdığı büyük önem merkezî idare tarafından dikkate alınmış ve burada dokunan kumaşların nitelikleri belirleyen özel bir ferman çıkarılmıştır⁽⁶⁹⁾.

Kıbrıs fethinden önce bile donatılmış sekiz kalesiyle İçel, bu çalışmanın kapsamına giren sancakların en iyi biçimde korunanıydı. Üstelik, Kıbrıs'ın fethi, bu bölgeye çok sayıda ilâve asker ve yöneticinin gelmesine yol açmıştı: Akliman iskelesi, Kıbrıs adasına ulaşımın kolaylaşması için bir kale ile donatılmıştı. Bu gelişmelerin sonucunda ticaret de artmıştı: merkezî idare, dükkân veya kervansaray inşa etmek isteyenlerin hiçbir şekilde engellenmeyeceğini açıkça belirtmişti⁽⁷⁰⁾. Böylece yüzyılın sonuna doğru kasabada üç han ve yüzden fazla dükkân bulunuyordu; hattâ bunlardan bazıları Akliman'daki iskelenin yakınında kurulmuştu.

Elimizde buradaki haftalık pazarın büyüklüğünü belirleyen bir ölçüt mevcuttur: kasabadaki ana cami ve bir zaviye pazarda iş yapanların herbirinden yarım akçe almak hakkını elde etmişti. Bu yolla sağlanan haftalık gelir yaklaşık olarak 25 akçe idi⁽⁷¹⁾. Bu nedenle pazarın önemli bir iş merkezi olduğu varsayılmaz. Yaz mevsiminde halkın yaylaklara çıkmasıyla pazar boşalıyor ve hiçbir yiyecek maddesinin bulunmadığı yolundaki şikâyetler merkezî otoriteye kadar ulaşıyordu⁽⁷²⁾.

Tahrirlerde kayıtlı olan pazarların sayısında 16. yüzyıl boyunca bir artış kaydedilmiştir : I. Selim döneminde sayıları yalnızca 13 olan pazarlar, 1551'de 32'ye, 1584'de ise 43'e ulaşmıştır. Sancak beyinin bulunduğu yerdeki ve daha alt-düzeydeki idarî merkezlerdeki pazarlar en eski pazarları oluşturmaktadır. 16. yüzyılın başında Ermenak kazası, Selindi ve Anamur nahiyelerinin herbirinde kayıtlı birer pazar bulunurken, Karataş idarî biriminde tek bir pazar bile bulunmamaktaydı. Silifke nahiyesinde, kasabadaki pazarın dışında sadece Mara kalesi yakınında pazar kurulmaktaydı. Sadece Mud ve Gülnar kazalarında bu dönemde bile birçok önemli pazar kurulmaktaydı.

Bir bütün olarak Anadolu'nun nüfusuna ilişkin bilgilerimizin ışığında, beklenenin aksine, pazarların sayısındaki en yüksek artış, 16. yüzyılın ikinci yarısında değil, birinci yarısında yer almıştır. Büyük bir olasılıkla bunun en basit nedeni, eski defterin yenisine oranla daha eksik tutulmuş olmasıdır; fakat bunun dışında başka açıklamalar da düşünülebilir. Örneğin pazarların satış olanaklarını arttırmak yoluyla bölgeye daha fazla gelir sağlamak amacıyla merkezî idare tarafından kuruldukları varsayılabilir. Doğal koşullar nedeniyle ekili tarımın son derece sınırlı olarak geliştiği bir bölgede, tarımsal ürün üzüm, pamuk ve bahçe mahsullerinden oluşmaktaydı⁽⁷⁴⁾. Pazarlar ağı bir kez kurulduktan sonra, 16. yüzyılın birinci yarısında sayıları son derece yavaş artan idarî merkez vergi mükelleflerinin sayısında önceki döneme oranla büyük artışlar kaydedilmeye başlanmıştır : I. Selim döneminde 818'den, 1551'de 893'e, 1584'de de 2006'ya (veya yeni kurulan Sinanlı kaza merkezi hariç tutulursa 1840'a) yükselmiştir. Fakat İçel'deki kırsal genel nüfus artışı konusunda henüz yayınlanmış rakamlar bulunmaması nedeniyle, bu gelişmenin nedenleri konusunda daha kesin birşey söylenememektedir.

İdarî merkezlerin yeni sakinlerinin büyük bir bölümü Ermenak kasabasında toplanmıştır. Fakat vergi kayıtları, bu yeni gelen nüfusun geçimini nasıl sağladığını açıkça belirtmemektedir. Kasaba, pamuğun tartılmasına ilişkin genel tartı (kapan) işlemini yapmaktadır ve Gezende'dekine benzeyen bir dokuma faaliyeti bulduğu varsayılabilir⁽⁷⁵⁾.

Yeni açılan pazarlar ya geçici veya küçük yerleşim birimlerinde kurulmakta, ya da sıradan pazarları oluşturmaktadırlar. Özellikle birinci türdeki pazarlar söz konusu olduğunda, vergi defterlerinde gösterilen sayısal artışın bir bölümünün düzmece olduğu düşünülebilir. Mezraa pazarlarının birçoğu genellikle, yıl-

da yalnızca birkaç ay toplandığı için eski kayıtlarda yer almamış olabilir. İdarî olarak böyle pazarlar genellikle sürekli yerleşim bölgelerine bağlanmaktadır. Aracı pazarların gelişimi çok yavaştır; 16. yüzyılın sonunda yalnızca iki yer belirginleşmektedir. Gezende'nin dışında, Silifke'nin Doğu'sundaki Karataş kazasının Kara Hamza köyü 400'den fazla vergi mükellefini kapsaymcaya kadar büyümüştür. Bu idarî bölgenin açıkça belirlenmiş bir merkezi olmadığı için Kara - Hamza'nın Karataş nahiyesinin en azından pazar gereksinmelerini karşılamakta olması mümkündür. Yine de en önemli olan, şüphesiz, bir sıradan pazarlar ağının kurulmasıdır⁽⁷⁶⁾.

Limanlar veya iskeleler, çeşitli açılardan ilginç olgulardır. Bunların birçoğunun tahrirlere yalnızca gümrük vergisi sağlayan ögeler olarak girmeleri nedeniyle, yerleşik bir köyün bunlara bağlı olup olmadığını bilmiyoruz. Yine de, bu yerleşim birimlerinin nerede olurlarsa olsunlar göreceli olarak küçük olduklarını varsaymak herhalde yanlış olmaz. Bu dönemde aşağıda sayılan iskeleler vardı : Selendi kazasındaki küçük limanların adları kayıtlarda geçmemekteydi. Büyük bir olasılıkla Selendi'nin kendisi de bunların arasında bulunmaktaydı. Anamur ve Gilindire'de de iskeleler çalışmaktaydı. Bunlara ek olarak, Anamur ve Akliman arasında bir yerde kurulmuş olan Seki ve Beşparmak'ta da birer iskele bulunmaktaydı. Silifke yukarıda sözü edilen Akliman'ın dışında ikinci bir limandan da yararlanabilirdi. Ovacığ'ın da bir çeşit iskele ile donatılmış olması akla yatkın geliyorsa da, kayıtlarda bundan söz edilmiyor. Silifke'nin Doğusunda, büyük bir olasılıkla Lamas köyü yakınlarında bir yerde kurulmuş olan Gürgen iskelesi denilen bir yer vardı.

Gilindire iskelesi ilginç bir durum arz etmektedir. Burada, kayıtlarda belirtildiği üzere 'kâfirlerin zamanından' beri boş duran ve daha önce kaya mezarları olan mağaralar, depo olarak kullanılmaktaydı.⁽⁷⁷⁾ Gilindire'de yalnızca bir iskele değil, aynı zamanda bir pazar yeri bulunuyordu. Mal sahipleri, mağaraları kullanabilmek için sipahiye bir ücret ödemekteydiler. Ne yazık ki burada gümrük vergisi olarak elde edilen gelire ait bilgi yok. Gilindire'deki depolardan yalnızca 1584 senesindeki tahrirde söz edildiğine göre, kullananların sayısında bir artış olması, limandaki ticari faaliyetin veya pazarın belli bir düzeye ulaşmasından sonra, bu mağaraların gelir kaynağı olarak kullanılmış olması mümkündür⁽⁷⁸⁾. Aynı şekilde, çeşitli iskelelere ait gümrük vergilerinin de kaba toplam olarak belirtilmesi nedeniyle, hangi iske-

lenin en yoğun trafiğe sahip olduğunu söylemek olanaksızdır. İçel tahıl ithal etmek zorunda olan bir bölgeydi. Hattâ Kanunî Süleyman ve III. Murad dönemlerindeki gümrük yasaları tahılın vergisiz olarak ithal edilebileceğini açıkça belirtmekteydi⁽⁷⁹⁾.

Hamid

16. yüzyıl ölçütlerine göre, Hamid sancağı kısıtlı bir alan içinde, çok fazla sayıda ve oldukça geniş boyutlu yerleşim birimlerini kapsıyordu. Aynı zamanda büyük ölçüde göçebe nüfusa da sahipti⁽⁸⁰⁾. 16. yüzyılın ikinci yarısında en önemli yerler, Uluborlu ve İsparta idi. Eğridir, Hamid hanedanı döneminde önemli bir merkez olmuştu; buna rağmen 16. yüzyılın başında Eğridir'in gerilemesi başlamıştı. Onaltıncı yüzyılın ilk yıllarında bile Uluborlu'dan daha küçük olan Eğridir, 1522-23 dolaylarında, da Uluborlu'nun gelişmesini dengeleyememiştir. 1522 yılından sonra kent nüfusu bir bütün olarak hızla artmış ve Gönen, Keçiörlü, Pavlı (bugünkü Aksuçayı vadisi üzerinde bulunan Sütçüler), Yasıviran, Sanlı ve Barla gibi bazı yerler ilk kez bu dönemde 400 vergi mükellefini içeren nüfusa sahip olmuşlardır.

Tablolardan açıkça anlaşıldığı gibi, incelediğimiz yüzyıl boyunca pazar örgütü durağan kalmıştır. Kaza veya nahiye olsun, hemen bütün idarî birimlerin birer pazarı vardı. Pazara sahip olmayan veya birden fazla ticarî merkeze sahip olan birimler çok azdı. 16. yüzyılın sonunda, kasabaların ve kasabalıların sayısında önemli bir artış olmasına rağmen, hemen hiç yeni pazar kurulmaması açısından Hamid, Aydın sancağına benziyordu. Aynı zamanda, bu çalışmanın konusu olan dönemin sonuna doğru, var olan kayıtlı pazar sayısı da, Karahisar-ı Sahib hariç olmak üzere diğer bütün sancaklardakinden azdı. Sancağın küçük olması, bir de yerleşik nüfusun büyük yerleşim birimlerinde yoğunlaşması bu durumun nedeni olabilir.

Karahisar-ı Sahib

19. yy.'da tarımsal üretkenliği dolayısıyla iyi tanınan bu sancak, büyük bir sancak merkezine sahipti: 1528-29'da 1717, 1572-73 de 2106 kayıtlı vergi mükellefine sahip olan Karahisar, Anadolu vilayet merkezini bile geride bırakmıştı⁽⁸¹⁾. Karahisar'ın bu alışılmamış çaptaki büyüklüğünün temel nedeni büyük bir olasılıkla, bölgenin tahıl ürünlerindeki üretkenliğidir. Bu bölgenin daha sonraki dönemlerde ikinci önemli ürünü olan haşhaş, pek çok yerde

ekilmekte olmasına karşın bu dönemde henüz büyük bir önem taşımamaktaydı.

Uzun mesafe ticaretinin kentin büyümesine katkısı olup olmadığını söylemek güç. Taeschner'in haritası Karahisar'ı ikincil derecede önem taşıyan bir yol üzerinde göstermektedir. Bu yol, İnönü'deki ana diyagonal yoldan ayrılıp, Gümüş üzerinden Kütahya ve Afyonkarahisar'a ulaşmakta ve Bolvadin ve Akşehir arasından yeniden anayola bağlanmaktadır⁽⁸²⁾. Kasabada toplanan vergilere ilişkin kayıtlar, tarım ve tarım-dışı kaynaklardan alınan tüm vergileri tek bir kalemde yansıttığı için fazla bir bilgi sağlamamaktadır. Yalnızca palamuda konulan vergi, Cuinet'in hayran olduğu ormanlardan daha 16. yüzyılda yararlanıldığını göstermektedir⁽⁸³⁾.

Sancak merkezî kazadan ayrı olarak Sandıklı, Şuhud, Bolvadin, Barçınlı ve Oynaş birimlerini de kapsamaktaydı. Bunlardan ilk üçünün bir merkez oluşturacak kasabaları vardı. Üstelik Sandıklı, Şuhud, Bolvadin'in sancak merkezinin kendisinden daha büyük bir büyüme eğilimine sahip olduğu görülmekteydi. Bolvadin büyüklüğünü iki katına çıkardı: 1528-29'da mükelleflerinin sayısı 362 iken, 1572-73'de 789'a ulaştı. Şuhud 409'dan 609'a ulaşırken, Sandıklı 454 vergi mükellefini 853'e yükseltti. Oynaş'ın küçük bir nahiyesi olan Barçınlı'nın açıkça belirlenmiş bir merkezi yoktu. Nüfus artışı idarî sistemin önemli derecede değiştirilmesini gerektirmeyecek boyutlarda devam etmekteydi.

Bu sancaktaki kayıtlı pazarların sayısı göreceli olarak azdı. Esas kentin büyüklüğü, belki bir dereceye kadar bu duruma neden olmuştur. Afyonkarahisar içindeki gıda maddeleri arzını sürekli tutabilmek amacıyla, merkezî idare pazarların sayısını kısıtlamış olabilir. 1528-29'da merkezî kentin dışında Sandıklı, Şuhud ve Bolvadin'de pazarlar var; Ulusincanlı nahiyesinde Kaya ve Karacaviran pazarları kayıtlı idi. Fakat ne bunların hangi yerleşim birimlerine ait olduğu, ne de adı geçen köylerin bu nahiyede bulunup bulunmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Sandıklı kazasında, idarî merkezden ayrı olarak herhalde mezraa pazarı olan ikinci bir pazar yeri vardı.

1572-73'de sancağın tahriri yenilendiğinde pazar sistemi çok fazla gelişmemişti. Yalnızca üç yeni pazar eklenmişti, bir dördüncüsü de kurulmak üzereydi. Fakat gerekli işlemlerin tamamlanamaması nedeniyle, bu dördüncü pazar tahrirde değil, ancak mühimme defterinde gözükmemektedir⁽⁸⁴⁾. Yeni eklenenlerin hepsi sı-

radan pazarlardı. Evliya Çelebi Sincanlı'daki Sinan Paşa imaretinde bir pazarın varlığından söz etmekteyse de, vergi defterlerinde böyle bir kayıt yoktur⁽⁸⁵⁾.

Pazar sayısının çok küçük olması nedeniyle, bu sancağa ilişkin genel gözlemlerin geçerliği çok sınırlıdır. Fakat İçel'de olduğu gibi burada da, idarî merkezlerde pazarların kurulmasından sonra, sıradan pazarların sayısında bir artış göze çarpmaktadır.

Kütahya

Denizli'den Kütahya'nın kendi çevresindeki alanı da içine alacak biçimde yayılan bu sancak Anadolu platosunun üzerinde yer almaktadır⁽⁸⁶⁾. Alanın büyüklüğü gözönünde tutulunca, pazarların sayısının azlığı dikkati çekmektedir. Tüm sancağı kapsamayan en eski defterde, idarî merkezlerde bulunmayan pazarların sayısı yok denecek kadar azdır⁽⁸⁷⁾. Hattâ 1570-71 yıllarına ilişkin olarak derlenen en son serilerde⁽⁸⁸⁾ bile, tüm sancakta yalnızca sayıları onbiri aşmayan köy pazarlarının bulunduğu görülmektedir. Hiçbir aracı pazarlama merkezine rastlanmamaktadır. Yaylaklarda ve diğer geçici yerleşim bölgelerindeki pazarlara, eğer tümü kaydedilmişlerse, son derece seyrek rastlanmaktadır.

Bütün ticaret olanaklarının Kütahya'da yoğunlaşmış olması, Karahisar-ı Sahib'e oranla daha az önem taşıyan bir ögedir. Herşeyden önce, Kütahya Karahisar'dan daha küçüktür. Üstelik sancak en azından diğer bir merkezi besleyecek kadar geniştir. 1570-71 yıllarında Lazkiye (bugünkü Denizli) bu 'ikinci merkez' rolünde gözükmektedir⁽⁸⁹⁾. Fakat eski vergi defterlerinde buna ait bilgi olmadığı için, bu durumun nasıl ortaya çıktığına ilişkin birşey söylemek olanaksızdır. Hipotez olarak, bir yandan Anadolu'nun yüksek platosu, öte yandan kıyı kesimlerinin farklı ekonomik ve coğrafî özelliklerinin pazarların türlerini etkilediği varsayılabilir. Fakat bu hipotezin kabul veya reddedilmesinden önce, daha pek çok sayıda sancakla ilgili araştırmalar yapmak gerekir^(89a).

Aydın

İdarî birimlerin gelişmesi Himmet Akın'ın Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminde Aydın vilâyetine ilişkin olarak yaptığı çalışmada çok geniş kapsamlı bir biçimde ele alındığından, soruna burada yeniden eğilmeğe gerek yok⁽⁹⁰⁾. Bununla birlikte, 16. yüzyıl boyunca kentsel gelişmenin bazı özelliklerinin daha yakından incelenmesi gerekiyor. O dönemde Tire, 1528-29'da 1600 ve 1575

te hemen hemen 2400'e ulaşan vergi mükellefi ile hâlâ bölgenin en büyük kenti idi⁽⁹¹⁾.

Tire'den sonra gelen en büyük yerleşim birimi, en azından Kanunî döneminde, Urla limanıydı; burada kayıtlı 1137 vergi mükellefi bulunuyordu⁽⁹²⁾. Hasan Fakih, Taylasanlı ve Elvan Fakih cemaatlerinin yeni yerleşmiş olan göçebeler oldukları, bu nedenle de tam anlamıyla kentli sayılamıyacakları varsayılsa bile, yine de 793 tane vergi mükellefi bulunmaktaydı. Üstelik vergi kayıtlarında bu cemaatler, mahalli Hristiyanlardan önce kaydedildikleri için kasabalı olarak sayılmışlardı. Kasabanın gelişmesini açıklamaya yardımcı olacak eski bilgilere sahip değiliz. Bununla birlikte, bir han ve 245 tane dükkânı da içeren Valide Sultan vakıflarının inşası, kasabanın gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır⁽⁹³⁾. Kantar ve kapanın yılda 12.500 akçe sağlaması beklenmekteydi, fakat burada satılan malların türlerine ilişkin olarak elde bilgi yok.

Diğer önemli bir kasaba Nazilli idi⁽⁹⁴⁾. 15. yüzyılın sonunda yalnızca 250 vergi mükellefine sahip olan bir köyken, bir yüzyıl sonra 950 vergi mükellefine sahip olan bir kasaba haline gelmişti. Bu dönemde Büyük Menderes'de büyük bir olasılıkla balık avlamak amacına yönelik bir tür kayıkçılığın var olduğunu görüyoruz. Vergi kayıtlarında, 'Nazilli teknesinden' 100 akçelik bir gelir sağlandığı belirtilmektedir. Kasaba aynı zamanda bir tür panayırın toplandığı yerdir. Bu panayır Kurban ve Şeker Bayramlarında ve bunun dışında da bazı günlerde toplanmaktaydı. Bu panayır, görevi sürekli çarşı faaliyetlerini denetlemek olan muhtesibin yetkisi dışında kalmaktaydı. Bu panayırın özelliklerine ilişkin olarak elimizde fazlaca açıklama yok. Yine de kayıtlardan birinde, panayır nedeniyle pekçok sayıda koyun ve sığırın kesildiği belirtildiğine göre, göçebelerin bir bölümünün yoğun biçimde pazar faaliyetlerine katıldığını varsaymak yanlış olmaz. Yakınlarda bulunan Aydın-Yenişehir kazası pamuklu dokuma malları konusundaki canlı ticarete önem kazanırken, Nazilli'de de aynı türden faaliyetler sürmektedir⁽⁹⁵⁾.

Efes'in ortaçağdaki mirasçısı olan Ayasoluğ, hâlâ önem taşıyan limanlardan biriydi; elde bulunan belgelerden anlaşıldığına göre, bir süre sonra bu kasaba gerilemeye başlamıştır. Üstelik Ayasoluğ 16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca bu bölgede bulunan kasabalar içinde büyümeyi başaramayan tek kasabaydı. Öte yandan İzmir, 1528-29 yıllarında yalnızca bir köydü. Fakat 50 yıllık

bir süre sonunda 300 vergi mükellefinden yaklaşık 500 vergi mükellefini kapsayacak ölçüde büyüdü.

Yoğun pazar faaliyetleri yalnızca kasaba merkezleri ile sınırlı kalmamaktaydı. Tahrirler Alaşehir yakınlarında Yarhisar denilen alanda son derece büyük bir 'alışveriş merkezi' bulunduğunu kaydetmektedir⁽⁹⁷⁾. Ne yazık ki, buralarda Yarhisar adlı bir köyün var olup olmadığına dair elimizde fazla bir açıklama yok. Buranın yerleşmesiz bir sahada kurulmuş kırsal pazar olduğu da düşünülebilir. 15. yüzyılın ikinci yarısının başlarında bu ticarî merkezden sağlanan gelirin 23.000 akçeden daha fazla olduğu kaydedilmekteydi. Çevrede bulunan dükkânlar da dahil olmak üzere Tire kapalı çarşısından sağlanan gelirin 22.000 akçe olduğu düşünülürse, Yarhisar'daki merkezin önemi daha açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır⁽⁹⁸⁾. 1528-29 tarihli defterde yalnızca 13.000 akçelik bir gelir gözükmektedir. Fakat bunun ticarî faaliyetlerdeki bir azalmanın mı, yoksa kayıt tutma tekniğinde yapılan bir değişikliğin mi sonucunda ortaya çıktığını kestirmek zor.

Elde bulunan kayıtlardan en önemlilerinden birisi, büyük bir olasılıkla Kanunî döneminde yazılmış bir vakıf defterinde bulunmaktadır. Bu bölgede bulunan dükkânlar vezir Ali Paşa tarafından satın alınmıştır⁽⁹⁹⁾. Ali Paşa mevcut bulunan yapıları yıktırarak, yerine 450 dükkândan oluşan yeni bir iş merkezi kurmuştur. Dükkânların çevresindeki toprakların Faik Paşa diye tanınan birisine ait olduğu bildirilmiştir; bu kişinin daha sonra İzmir'in bir mahallesine adını veren Faik Paşa ile aynı kişi olup olmadığı bilinmemektedir⁽¹⁰⁰⁾; Ali Paşa bu toprakları da satın almıştı. Bu alan büyük bir olasılıkla pazar olarak kullanılmıştır. Zira vergi kayıtlarında alınıp satılan mallardan toplanan ve sergi pulu denilen bir vergiden söz edilmektedir.

Ali Paşa bu merkezden sağladığı gelirin büyük bir kısmını İstanbul'daki vakıfları için harcamıştır: dükkânların kirası ve sergi pulu bu işe ayrılmıştır. İhtisab ve diğer vergilere ise merkezî otorite tarafından el konmuştur. Bu kuruluşun 1546 yılından önce tamamlanmış olması gerekir. Çünkü bu tarihi taşıyan bir İstanbul vakıf defterinde Ali Paşa'nın kuruluşlarının geliri kayıtlıdır. Yalnız bu defterde Yarhisar'da bulunan dükkânların sayısı 498 olarak gözükmektedir.

Bu rakamlar, çağdaş ölçülere göre bile önemli bir ticarî faaliyet simgelemektedir. Ne yazık ki, hiçbir yerde, bu dükkânları kiralayan tüccarların ve burada satılan malların niteliğine ilişkin

bilgilere rastlamıyoruz. Hattâ kayıtlar, burayı bir çeşit panayır yeri olarak kabul edip edemeyeceğimiz konusunda da kesin bilgi sağlamıyor; Alaşehir alışılmadık büyüklükte bir kasaba değilken, kendine ait bir ticarî merkeze sahipti. Üstelik ne kırsal kesim bu ölçekte bütün sene boyunca sürececek bir faaliyeti besleyecek kadar yoğun bir nüfusa sahipti, ne de bu bölge zamanın ana ticaret yollarından birisi üzerinde bulunuyordu. Bu merkezin ne kadar bir süre için ticaret amacıyla kullanıldığı da bilinmemektedir. Atik Ali Paşa'nın kuruluşlarına ilişkin kayıtların dikkatli olarak incelenmesi belki soruna bir cevap bulunmasına yardımcı olur.

İncelenen defterde kayıtlı bulunan pazarların sayısı karşılaştırıldığında, 1528-29 ve 1583 yılları arasındaki 55 yıllık dönemde az sayıda yeni mübadele merkezinin kurulmuş olduğu görülmektedir. Onbeşinci yüzyılda yazılmış olan defterin kapsamının çok sınırlı olması nedeniyle daha önceki dönem için de fazla bir şey söylenemez.

Ayrıca, 16. yüzyıl boyunca hemen tüm idari birimlerin en az bir mübadele merkezi vardı; 1520'lerde İzmir kazası en fazla pazara sahipti. Onu Çeşme, Tire ve Ayasoluğ izlemekteydi. Ortaya çıkan değişiklikler bir ölçüde, idarenin yeniden örgütlenmesi ile açıklanabilir. Çünkü Söke çevresindeki bölge 1575-76 döneminden önce ayrı bir kaza olarak belirlenmişti. İzmir bölgesi bu dönemde pazar sayısı açısından yine öncüydü ve onu Tire ile Birgi izlemekteydi. Aydın-Güzelhisar çevresindeki alanın hiçbir şekilde öncü rol oynamadığı da vurgulanmalıdır; Aydın ve Köşk'te yalnızca iki pazar bulunmaktaydı. Bu yerleşmeler ancak 'köy' sayılabilecek cinsten idi⁽¹⁰¹⁾.

Menteşe

II. Bayezid döneminde ilk kez tahrir edilen Mentеше sancağı, Muğla, Çine, Tavas, Pınaz, Peçin, Milas, Köyceğiz ve Bozöyük nahiyelerine ayrılmıştı. 1517 tarihli ikinci defterde, Mazın, Meğri (bugünkü Fethiye), Eserulus ve Balat nahiyelerinin de yukarıdakilere eklendiğini görüyoruz⁽¹⁰²⁾. Kanunî Süleyman döneminde, yukarıdaki nahiyeler kaza olarak kabul edilmiş, Eskihisar da aynı kademeye yükseltilmişti. Meğri ve Balat, ortaçağda gelişmiş kasabalardı. Özellikle Balat Antik çağın en önemli merkezlerinden biriydi⁽¹⁰³⁾; bu kasaba Mentешеoğulları döneminde büyük ölçüde yeniden canlanmıştı. Bu kasabaların ikisinde de Osmanlı-öncesi dönemde kadıların makamının bulunması olasıdır.

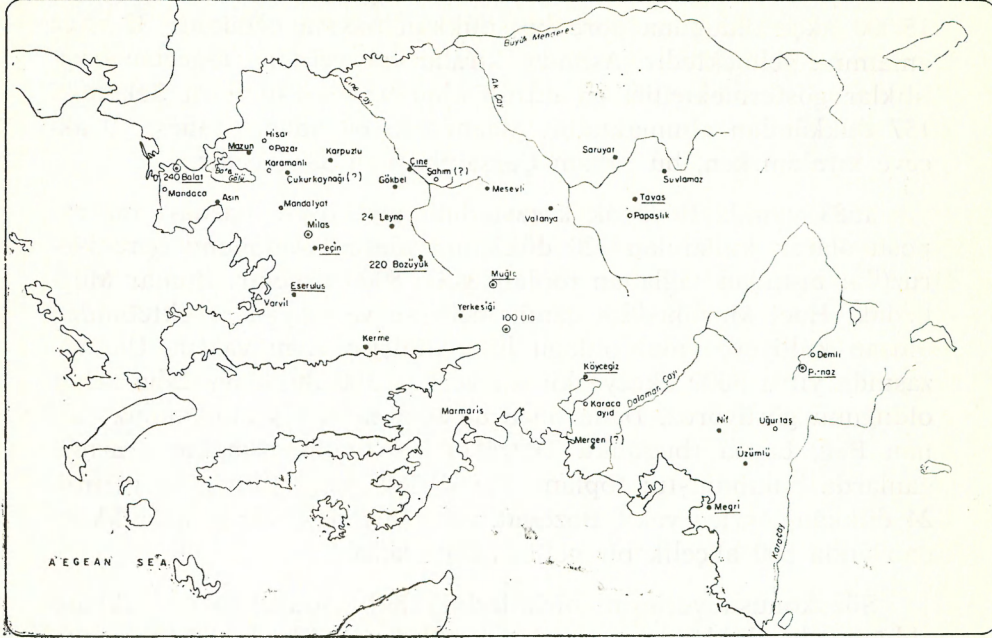
Milas, 1562-63 yıllarından itibaren bir idarî merkez olmaktan çıkarak yakındaki Peçin'e bağlandı. Oysa Milas'ın nüfusu, Osmanlılar döneminde nüfus açısından köyden başka bir şey olmayan Peçin'inkinden üç kat daha fazlaydı⁽¹⁰⁴⁾. Eserulus ve Bozöyük, birkaç tane köy dışında, aslında göçebe bölgesiydi.

16. yüzyıl Osmanlı yöneticilerine göre, nefis-i şehir olarak belirlenen beş yer vardı: Peçin, Çine, Balat, Muğla ve Milas. Diğer yedi tane yer kasaba olarak kabul edilmişti: Muğla yöresindeki Ula, Mazın, Tavas, Köyceğiz ve Meğri; Bozöyük ve hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız Pırnaz da aynı kademeydiler⁽¹⁰⁵⁾. Bu ayırımın hangi ölçüte göre yapıldığına dair elimizde bilgi yok: bu ölçütün yalnızca nüfus olması mümkün değil. Zira Çine Tavas'tan oldukça küçüktü⁽¹⁰⁶⁾. Yalnızca idarî kademelenme de olamaz. Çünkü hem nefis-i şehir hem de kasabaların kaza merkezi olduğunu görüyoruz. Tüm sancak içinde yalnızca iki tane bulunması nedeniyle, kalelerin de tek başına belirleyici öge olması mümkün değil⁽¹⁰⁷⁾. Sancağın 42 tane camiye sahip olması, bu ögenin de tek başına belirleyici olma özelliğini ortadan kaldırıyor. Belki, kesinlikle belirlenmiş bir ölçüt yoktu ve bu ayırım yörede görev almış idarî memurların izlenimlerini içeren raporlara göre yapılmıştır.

İdarî merkezler arasında yalnızca Eskişehir'in bir pazarı yoktu. Bu durum 18. yüzyıl için bile geçerli olmuştur⁽¹⁰⁸⁾. Öte yandan, Meğri çevresindeki alan, ticarî mübadele için en iyi biçimde donatılmıştı. Aracı pazarların sayısının göreceli olarak yüksek olması ilginçtir. Onaltıncı yüzyılın sonuna doğru Milas, Ula, Yerkesiği, Üzümlü ve Uğurtaş bu statüye sahiptiler; bunlara ek olarak Balayabolu zeameti olarak bilinen bir grup göçebeye bağlı olup altıncı kategoride bulunan bir pazar daha vardı⁽¹⁰⁹⁾. Muğla ve Balat 1583'de 600'den fazla vergi mükellefine sahip olan önemli kasabalardı. Pırnaz kaza merkezi ise 500'den fazla vergi mükellefine sahipti.

Bölgedeki diğer sancaklarla karşılaştırıldığında, nüfusu içinde büyük yer tutan göçebeler ögesine rağmen, Menteşe'nin sanıldığı kadar kırsal olmadığı ortaya çıkmaktadır. Başka bir olgu da bizi aynı şekilde düşünmeye itiyor: 16. yüzyılın sonuna doğru Anadolu vilayetinde işlevlerini sürdürmekte olan yaklaşık 120 medreseden en az dokuz tanesi Menteşe'de bulunmaktadır: Balat'daki Taş medrese ve İlyas Beğ medresesi, Milas'taki Firuz Paşa ve Savcı medreseleri, Peçin'deki İlyas Beğ ve Ahmet Gazi medreseleri, Muğla'daki Hacı Muslihiddin medresesi Bozöyük yakınlarındaki bir köyde Muslihiddin beğ tarafından kurulan bir medrese ve Meğri'ye yakın olan Döğer köyünde diğer bir medrese⁽¹¹⁰⁾.

Harita : 3

ONALTINCI YÜZYIL SONUNDA MENTEŞE SANCAĞINDAKİ PAZARLAR

BOZÖYÜK - TK 110 no'lu deftere göre idari birim merkezi

- Pazar köyü
- 400'den fazla vergi veren nüfusa sahip olan yerleşme
- Bugün bilinmeyen yerleşme
- Vakıf dükkanları
- Tuzla

Büyük bir şans eseri olarak, Menteşe vakıf defterinde bulunan⁽¹¹⁾, bu sancaktaki dükkânların sayısına ilişkin bilgiler, bu yörede yoğun bir ticarî faaliyetin varlığını göstermektedir: Kanunî Süleyman devrine ait olan bir deftere göre, Menteşe sancak beyi Sinan Bey⁽¹²⁾, bu bölgede bulunan çeşitli ticarî merkezlerdeki dükkânların pek çoğunu onartmış ve bunları kendi yaptırdığı Bolvadin camiine vakfetmiştir: Meğri'de 60 oda (bab), Döğer'de 90, Uğurtaş'te 69, Seki'de 157, Muğla'da 211, Mazın'da 60, Mazın yakınlarındaki Çarşamba'da 29, ve yine Mazın yakınlarındaki Perşembe'de 20 oda

bulunmaktadır. Vakfın buradan sağladığı yıllık kira toplamı 15.000 akçe olduğuna göre bu, dükkân başına ortalama 22 akçe anlamına gelmektedir. Aslında, kiralar bir yerden diğerine farklılıklar göstermektedir: en düşük olan 9.5 akçelik kira Seki'deki 157 dükkândan alınmaktadır. Mazın'daki 60 odanın tanesi 50 akçeye kiralanırken, bu rakam Çarşamba için 38 akçedir.

1583 yılında Bozöyük kazasındaki bir köyde, bazıları tuz deposu olarak kullanılan 220 dükkânın mevcut olduğunu öğreniyoruz⁽¹¹³⁾: buradan sağlanan toplam gelir 8000 akçedir. Bunlar Muğla'daki Hacı Musliheddin cami, medrese ve sıbyan mektebinden oluşan külliyyeye vakıf olduğu bildirilmiştir. Aynı vakfın, Ula kazasında yılda 3000 akçeye kiraya verilen 100 dükkâna daha sahip olduğunu görüyoruz. Daha önce de sözünü etmiş olduğumuz Sinan Beğ, Leyna (bugünkü Turgutlu) köyündeki mektebe armağanlarda bulunmuştu: toplam olarak 360 akçe yıllık gelir getiren 24 dükkân. Ayrıca vakıf Bozöyük yakınlarındaki bir grup dükkândan yılda 500 akçelik bir gelir sağlayacaktı.

Söz konusu yerleşim birimlerinin nüfus durumlarını dikkate aldığımızda, dükkânların sayısının oldukça yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Çok sayıda köylü ve göçebenin alışveriş yapmak için bu merkezlere geldiğini ve sözü edilen dükkânların pekçoğunun gerçek dükkân yerine zanaatkârlar tarafından atelye olarak kullanıldığını varsaysak bile, bu rakamlar konusunda yeterli bir açıklama yapmış olamayız. Bu bölgede çok sayıda asker ve idarî personelin bulunmaması nedeniyle, bunların Silifke kasabasında olduğu gibi ticarileşme olgusunu arttırdığını da söyleyemeyiz. Tuzlalarda çok sayıda işçi çalıştırıldığı halde, bunlar esas olarak köylülerdir. Satınalma gücü açısından fazla bir etkinlikleri olduğu düşünülemez.

Öte yandan tuzlalara yakın yerlerde tuz satışının pazarların gelişmesini bir miktar etkilemiş olduğu düşünülebilir. Daha önemli olarak, bazı dükkânların Benedict'in bugünkü Ula için tanımladığı biçimde kullanılmış olması da olasıdır⁽¹¹⁴⁾. Günümüzde dükkânların pekçoğu belli günlerde, özellikle pazarın toplandığı gün açılmaktadır. Haftanın geri kalan günlerinde dükkân sahipleri bir pazardan diğerine gitmektedir. Görüldüğü kadarıyla bu hareketlilik eğilimi yeni bir olaydır ve Muğla ve İzmir tüccarlarıyla olan rekabetten kaynaklanmaktadır. Fakat 16. yüzyılda ilkel ulaşım koşullarının tüccarın dolaşabileceği alanı kısıtlamış olmasına rağmen, köylülerin çok sınırlı satın alma gücüne sahip olmaları benzer sonuçlara yol açmış olabilir.

Bunun dışında, dükkânların tümünün gerçekten ticarî amaçlarla kullanılmış olduğu kesinlikle bilinmemektedir; bunlardan bazıları ev olarak kullanılmış, bazıları da uzun zaman boş kalmış olabilir. Bütün bu olasılıklara rağmen kırsal kesimde ve küçük kasabalarda ticarî faaliyetler için 'dekâkın' yerleri olarak tanımlanan binden fazla yerin varlığı, 16. yüzyılın Anadoluşuna ilişkin olarak öne sürülen kimi kavramların pek gerçekçi olmadığını akla getirebilir.

SONUÇ

Yukarıda anlatılıp açıklanan gözlemlerden şu sonuçlar çıkarılabilir: Aydın, Kütahya, Menteş ve İçel sancaklarında 1520-1580 yılları arasında pazarların sayısı önemli derecede artmıştır. Hamid'de pazar sayısı sabit kalmıştır. Karahisar'da oran olarak düşünülürse yine önemli bir artış vardır; fakat pazarların sayısı eskiden olduğu gibi 16. yüzyılın sonunda da hâlâ azdır. Bu farklılığı, İçel ve Menteş'nin yoldan uzak ve nüfus yoğunluğu az olan bölgeler olduğu ve ancak oldukça geç bir dönemde Hazine tarafından etkin bir biçimde örgütlenebildiği gerçeğiyle açıklamak çekici gelmektedir. Oysa bilgilerimizin yetersizliği bu tür bir açıklamanın kullanılabilirliğini oldukça kısıtlamaktadır. Pazarların ekonomikten çok malî nedenlere dayalı olarak toplanıp dağıldığının bilincinde olunsa bile, bölgenin ekonomik hayatının kaldıramıyacağı pazarların vergi sağlaması mümkün değildir. Malî önlemler pazar faaliyetlerini kanalize edebilir veya kötüsü gelirse bastırabilir. Fakat yalnızca malî önlemlerle, pazar vergilerinden gelir sağlanamaz. Artan bir ticarileşmenin daha çok sayıda pazarı kârlı hale getirdiğini varsayabiliriz. Ne yazık ki pazar vergilerine ait kayıtların tutulma tarzı bu hipotezi daha fazla geliştirmemize olanak tanımıyor.

Pazarların sayısının arttığı yerlerde, köy pazarları genellikle idarî merkezlerdekilere daha geç ortaya çıkmaktadır. Bu durum Skinner ve Rozman tarafından Çin ve Japonya'da gözlenen olguyla aynıdır. Eğer pazarlar gerçekten, Hazine'ye veya tımar sipahilerine aynî olarak yapılan ödemelerin nakit paraya çevrildiği yerler ise, yukarıdaki gözlemler akla yatkın gelir. Bu koşullar altında, her idarî birimde en az bir pazarın bulunması beklenebilir ve de bu, elde bulunan belgelerle büyük ölçüde kanıtlanabilen bir beklentidir. Aracı pazarların sayısı son derece azdır. Çünkü hangi boyutta olursa olsun yerleşim birimlerinin idarî işlevleri vardır. Veya bazı yerler idarî hiyerarşi içinde bulunduğu yerden dolayı büyüme olanaklarına sahip olabilir.

Genel nüfus artışı, kentsel büyüme ve pazar sisteminin genişlemesi arasındaki ilişki, elde bulunan verilerin yetersiz olması nedeniyle bu çalışmanın kapsamı dışında bırakıldığı halde, bazı genel sonuçlar çıkarmak yine de olası. Herşeyden önce, 16. yüzyıl, 1590'a kadar olan dönemde, batı ve orta Anadolu'da önemlice bir genel nüfus artışı söz konusudur. Kentsel büyüme kolaylıkla belgelenmektedir ve bu çalışmada incelediğimiz altı sancak için bu konuda herhangi bir kuşku yoktur. Ancak kentsel büyüme yeni pazarların kurulmasına değil, var olan pazarlardaki faaliyetlerin yoğunlaşmasına yol açacaktır. Öte yandan kişi başına düşen ticarî faaliyette herhangi bir artış olmasa bile, kırsal kesimdeki nüfus artışı, daha önce pazarları besleyemeyen yerlerde yeni pazarların kurulmasına yol açacaktır.

Elde bulunan kaynaklara dayanarak yeterli bir biçimde yanıtlanamıyacak olan önemli bir soru, bir yandan belli aralıklarla düzenlenen panayırların; bir yandan da yerleşik dükkânların rolü ile ilgili. Bu panayırların çok yaygın olmadığı göze çarpmakta; fakat yine de var olanlarda önemli ölçüde iş yapılmakta. Öte yandan dinsel kuruluşlar, çok küçük pazarlar ve yerleşim birimleri de dahil olmak üzere birçok yerde dükkânların sayılarının artmasına neden oluyor. Üstelik bunların sayısı o kadar çok ki, bütün yıl boyunca açık oldukları konusunda şüpheye düşüyoruz. Bu binalardan kaç tanesinin depolama işinde, hatta ticaret dışı amaçlarla kullanıldığı saptanamadığı hade, bu dükkânların sakinleri kira ödemektedirler. Rozman, Tokugava döneminde Japonya'da belirli aralıklarla kurulan pazarlar sisteminin yerini yavaş yavaş yerleşik dükkânlarda yapılan alış-verişe bıraktığını varsaymaktadır. Fakat bu çalışmanın konusunu oluşturan altı sancakla ilgili verilerin, belirli aralıklarla kurulan pazarlar sisteminin hâlâ gelişmekte olduğunu göstermesi nedeniyle, Rozman'ın benzer bir sonuç çıkarmamız olası değil.

NOTLAR

- (1) Bu makelenin araştırmaları için gereken harcamaların bir bölümü Türkiye'deki Amerikan Araştırma Enstitüsü (ARIT) tarafından karşılanmıştır. Bu çalışmada kullanılan yaklaşım, aşağıda anılan çalışmalardan büyük ölçüde etkilenmiştir: G. William Skinner, «Marketing and Social Structure in Rural China», *The Journal of Asian Studies*, XXIV, 1 (1964), s. 3-43; XXIV, 2 (1965), s. 195-228; (Makalenin üçüncü bölümü, XXIV, 3 (1965), s. 363-399; 1949 yılından sonraki duruma ilişkindir) ve Gilbert Rozman, *Urban Networks in Ch'ing China and Tokugawa Japan*, Princeton, (1973). Rozman'ın *Urban Networks in Russia 1750-1800 and Premodern Periodization*, Princeton, (1976) adlı kitabı bu makale tamamlandıktan sonra çıkmıştır. Ne yazık ki, verilerin yokluğu nedeniyle, Skinner'in nüfus artışı ve dış ticaret etkisiyle gelişmesine ilişkin kuramının geçerli olup olmadığını inceleyemiyoruz. Bu durum, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde en azından bir dereceye kadar benzer koşulların gözlenmiş olduğu gerçeği karşısında daha da üzücü olmaktadır.
- (2) İdari birimler ve bunların yerleri konusunda Bk. Donald E. Pitcher, *A Historical Geography of the Ottoman Empire from the Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*, Leiden, (1972), Harita XXV.
- (3) Kısaltılmış bir tahrir (icmal) bulunmaktadır: Başvekâlet Arşivi, İstanbul (bundan sonra BA olarak kısaca gösterilecektir), Tapu Tahrir Bölümü (bundan böyle: TT) no. 166. Aynı bölgedeki dinsel kuruluşlar için, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğu Kuyudu Kadime, Ankara (bundan böyle TK olarak geçecek) no. 567. Alanya sancağı hakkında tek bir yararlı tahrir var, bu nedenle bu alana ilişkin rakamlar yalnızca yardımcı bilgi olarak değerlendirilebilir. Fazla bilgi için Bk. Şehabettin Tekindağ, «Teke Eli ve Teke Oğulları», *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, no. 7-8, (1976-77), s. 55-94.
- (4) Tayyib Gökbilgin, «XVI. Asırda Karaman Eyaleti ve Lârende (Karaman) Vakıf ve Müesseseleri», *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), s. 29-38, bu vilayet dahilindeki en önemli idari gelişmeler konusunda bir özet vermektedir.
- (5) Kanunnamenin yasal ve idari niteliği konusunda Bk. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğuunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, cilt I, *Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, (1943) (bundan sonra *Kanunlar* olarak geçecek) adlı kitabın özellikle giriş bölümü. Daha fazla bilgi için Bk. Halil İnalçık, «Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law», *Archivum Ottomanicum*, I (1969), s. 105-138; ve Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V.L. Mênage, Oxford, (1973). Karaman kanunnamesi için *Kanunlar*, s. 39 ve devamına bakınız.
- (6) Tarihi kaynaklar olarak vergi defterlerine ilişkin Bk. Ömer Lütfi Barkan, «Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri», *İstanbul Üniversitesi Mecmuası*, II, 1 (1940), s. 20-50; II, 2 (1941), s. 214-247.

Ömer Lütfi Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», **Journal of Türkiyat Mecmuası**, X (1953), s. 1-26.

Halil İnalçık, **Hicri 835 tarihli Süret-i defter-i sancak-ı Arvanid**, **Türk Tarih Kurumu Yayınları**, XIV Seri, No. 1, Ankara (1954).

Ömer Lütfi Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», **Journal of the Economic and Social History of the Orient** (bundan sonra: **JESHO**), I (1957-58), s. 9-36.

Ömer Lütfi Barkan, «Research on the Ottoman Fiscal Surveys», **Studies in the Economic History of the Middle East**, ed. M.A. Cook, London (1970), s. 163-171.

- (7) BA, TT, 147 ve TK, 154.
- (8) BA, TT, 47.
- (9) TK, 110 ve 156.
- (10) Örneğin, Hamid sancağına ilişkin olarak TK, 151, s. 268 b'ye bakınız. Isparta'nın pazar vergileri, koyun kellelerinin satıldığı (başhane denilen) dükkânlardan, boyahanelerden, piring tarlalarını sulamak için yararlanılan iki kanaldan alınan vergilerle, otlak vergisi ve Isparta'nın resm-i keyl vergileri ile birlikte bir toplam oluşturmakta ve Hamid sancakbeyi tarafından toplanmaktadır.
- (11) TK, 47'nin 60. sayfasına göre, Altuntaş nahiye merkezinin pazar vergileri Arslanapa nahiyesinde kayıtlıdır.
- (12) Çin ve Japon idarî yapısıyla karşılaştırmak için Bk. Rozman, **Urban Networks**, s. 59 ve devamı.
- (13) Tayyib Gökbilgin, «15. ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm», **Vakıflar Dergisi**, VI (1965), s. 53. Aynı gözlem Anadolu'nun diğer bölgeleri için de geçerlidir.
- (14) Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyat, No. 195, Tetkikler Serisi No. 87, Ankara, (1943).
- (15) Kadıların ve naiblerinin görevleri konusunda Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VIII. seri, no. 17, Ankara, (1965), s. 111-118.
- (16) Bu tür bir ferman örneği için Bk. Halil İnalçık, «Adâletnâmeler», **Belgeler**, II, 3-4 (1965), s. 123-126.
- (17) Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli vilâyetlerine ilişkin örnekler için, **Kanunlar**, dizisinde 'bac' ve 'bac-ı pazar' başlıklarına Bk. Ayrıca Bk. İnalçık, **Arvanid**, XXVII, **Kânünnâme-i Sultânî ber müceb-i örf-i Osmânî**, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler, ed. R. Anhegger; H. İnalçık, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, IX. Seri, No. 5, Ankara, (1956), s. 59 ve 62.

Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580, türkischer Text, ed. L. Fekete ve Gy. Kaldy-Nagy, **Institutum Historicum Academiae Scientiarum Hungaricae**, Budapest, (1962), passim.

Tibor Halasi-Kun, «Sixteenth Century Turkish Settlements in Southern Hungary», **Bulleten**, XXVIII, 109 (1964), s. 16.

Nicoara Beldiceanu ve Irène Beldiceanu-Steinherr, «Recherches sur la province de Qaraman au XVIe siècle», **JESHO**, XI, 1 (1968), s. 1-129, s. 32-33 ve 85.

Nicoara Beldiceanu, **Recherche sur la ville ottomane au AX^e siècle, Etude et actes**, **Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul**, Paris, (1973), passim.

- (18) **Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte, Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik «Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses 'Osman» vom Derwisch Ahmed genannt Aşık-Paşa-Sohn**, gev. Richard Kreutel, graz, (1959).
- (19) Muhtesib konusuna ilişkin olarak **Encyclopedia of Islam (EI)** deki 'hisba' makalesine ve özellikle Ömer L. Barkan, «XV. asrın sonunda bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve teftiş hususlarını tanzim eden kanunnameler», **Tarih Vesikaları**, I, 5 (1942), s. 326-340; II, 7 (1942), s. 15-40; II, 9 (1942), s. 168-177.

Robert Mantran, **Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale**, **Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul**, Paris, (1962), s. 299-342.

Beldiceanu, **La ville ottomane**, s. 73-81.

- (20) **Kanunlar**, s. 313, 315, 319, 349.
- (21) Kapanlar hanlarda kurulmakta ve bu yolla sağlanan gelir dinî kuruluşlar için ayrılmaktaydı: Fahri Dalsar, **Türk Sanayi ve Ticret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İ. Ü. Yayınları, No. 856; İktisat Fakültesi, No. 116, s. 265-266.
- (22) **Kanunlar**, s. 32-33 ve 23-28.
- (23) İçel için Bk. **Kanunlar**, s. 48-55; Aydın için s. 6-18, ve Himmet Akın, **Aydın Oğulları Tarihi Hakkında bir Araştırma**, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, No. 60; Tarih Enstitüsü No. 6, Ankara, (1968), s. 197-215.
- (24) Ömer Lütfi Barkan, «The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East», **International Journal of Middle East Studies**, 6 (1975), s. 3-28.
- (25) Özellikle köylülerin gereksinmelerine yönelik, değişik bir pazar türü Ch'üan Han-shen, «Periodic Fairs in South China under the Sung Dynasty», **Chinese Social History, Translation of Selected Studies**, ed. E-Tu Zen Sun and John de Francis, New York, (1966), adlı makalede tanımlanmıştır. Bk. s. 217-221.
- (26) Rozman, **Urban Networks**, s. 106.

- (27) **Kanunlar**, s. 131, 175, 287, 321.
- Lütfi Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Me-selesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 1075; İktisat Fakültesi, No. 152, İstanbul, (1964), s. 57-58.
- (28) Lütfi Güçer, «Osmanlı İmparatorluğu dahilinde hububat ticaretinin tâbî ol-duğu kayıtlar», **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, 13, 1-4 (1951-52), s. 79-98.
- (29) Sp. I. Asdrachas. «Aux Balkans du XVe siècle: Producteurs directs et marché», **Etudes Balkaniques**, 6,3 (1970), s. 36-69.
- (30) Bu tür faaliyetlerin göstergesi olarak, zengin bir köylünün terekesine iliş-kin, Konya Müzesindeki Kadı sicillerini inceleyiniz (Cilt II, s. 318-9).
- (31) Özel statüye sahip üreticiler tarafından yetiştirilen pirinç üretiminin koşulları konusunda Bk. **Kanunlar**, s. 54, 275, 283.
- (32) Ekiminin yapıldığı vergi kayıtlarından anlaşılmaktadır. Zira, ösr-i penbe adında özel bir vergi alınmaktadır. Bu vergi genellikle yalnızca para olarak gösterildiğinden, gerçek hasat miktarını saptamamız olası değil. Yine de, Alanya'ya ait olan TK 172 gerçek pamuk hasatına ilişkin rakamları da içe-riyor.
- (33) **Mühimme Defteri**, No. 70, s. 136.
- (34) Boyabad bölgesinden gelip Eskişehir yakınlarındaki Üryan Baba tekkesine başlanacak pirinç miktarını belirleyen bir ferman için Bk. TK 575, s. 896.
- (35) BA, **Mühimme Defteri**, No. 41, s. 378, No. 6, s. 330, ve TK 128, s. 330 ve devamı.
- (36) Ahmed Refik, **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)**, İstanbul, (1930). Xavier de Planhol, «Geography, Politics and Nomadism in Anatolia», **Inter-national Social Science Journal**, 11 (1959), s. 525-531.
- Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 998, İstanbul, (1963).
- (36a) Leila Erder (Orta Doğu Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bö-lümü, Ankara)'den alınan bilgi.
- Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları**, yine aynı yazarın bu kitabın sonunda anılan daha önceki makaleleri.
- (37) Resmî olarak kullanılan yollara ilişkin ilginç veriler, **Mühimme defterleri**'nde bulunmaktadır. Bu belgelerde ulaklara ilişkin pek çok resmî kayıt bulun-maktadır. Bu konuda Bk. Franz Taeschner, **Das anatolische Wegenetz**, cilt 2; **Türkische Bibliothek**, No. 22 ve 23, Leipzig, (1924-25) ve daha yeni bir çalışma olan Halil Sahillioğlu, «Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzil-nâmesi — Bağdat Seferi Harp Jurnalı», **Belgeler**, II, 3-4 (1965), s. 1-36 ve Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 1209, İstanbul, (1967). Os-manlı yol sisteminin Selçuklu döneminden kalan bölümü için M. Kemal

- Özergin, «Anadolu'da Selçuklu kervansarayları», **Tarih Dergisi**, XV, 20 (1965) adlı yapıttaki haritaya Bk. s. 141-170.
- (38) İskelelerdeki gümrük vergilerine ilişkin olarak Bk. **Kanunlar**, s. 211 ve devamı, 224 ve 238.
- (39) Karapınar-Sultaniye'nin kurulması ile ilgili olarak, Bk. Ömer L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda bir kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler», **Vakıflar Dergisi**, II (1942), Bölüm 2, s. 354-365.
- Kuruluşun ayakta kalan bölümleri ile ilgili olarak, Bk. Semavi Eyice, «Sultaniye-Karapınar'a dair», **Tarih Dergisi**, XV, 20 (1965), s. 117-140.
- (40) **Mühimme Defterleri**, No. 41, s. 355. Mamuriye Pazarından TK 128'in 253. sayfasında söz edilmektedir. Kalenin kısa bir tanımı için Bk. Ernst Diez ve diğerleri, **Karaman Devri Sanatı**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 459; Sanat Tarihi Enstitüsü No. 7, İstanbul, (1950), s. 32-33.
- (41) TK, 128, s. 277.
- (42) TK, 128, s. 492 ve devamı.
- (43) **Mühimme defteri**, No. 26, s. 161.
- (43a) Büyük bir olasılıkla, Kanunî Süleyman'ın karısı Hürrem Sultan'ın vakfı: Bk. «Hürrem Sultan», **İA**.
- (44) **Mühimme defteri**, No. 41, s. 355.
- (45) **Mühimme defteri**, No. 41, s. 90-91.
- (46) **Mühimme defteri**, No. 26, s. 165.
- (47) **Mühimme defteri**, No. 7, s. 69.
- (48) Peter Benedict, **Ula, An Anatolian Town**, Social, Economic and Political Studies of the Middle East, Leiden, (1974), s. 230-31.
- (49) **Mühimme defteri**, No. 67, s. 105.
- (50) Rozman, **Urban Networks**, s. 60.
- (51) Rozman, **Urban Networks**, s. 14.
- (52) Osmanlı vergi kayıtları genellikle büyüklüğü ne olursa olsun kasabaları 'nefs-i ...», ve köyleri 'karye-i...' olarak adlandırmaktadır. Oysa bazı tahrirler daha yüksek bir kademeye sahip olan nefsi kasabadan ayırmaktadır. Bunun dışındaki kayıtlarda nefis, 'şehir' olarak geçmektedir.
- Yerleşim birimlerini nüfus büyüklüğüne göre gruplandırırken, köy başlığı altında kayıtlı olan halk, bu köyün sakinleri olarak kabul edilir. Pek çok durumda gerçek yerleşim bölgesiyle kayıt yeri birbirine uymadığından bu durum, göçebeler ve dinsel kuruluşlara bağlı olan köylüler örneğinde bazı yanlışlıklara yol açar. Bununla birlikte değişik bir sayım metodu da daha fazla karışıklıklara yol açabilir.
- (53) TK, 110, s. 219 b/220 a. Sayıları zaten az olup idari işlev görmeden önemli nüfus sayılarını barındıran bütün kasabaları 6. kategoriye alabilmek için bu kategorinin aşgari ve azamî nüfus sınırları geniş tutulmuştur.

- (54) Osmanlı şehirleri ve bunların yaklaşık nüfuslarına ilişkin olarak Bk. Bar-kan, «Tarihî Demografi», s. 22. Güneydoğu Anadolu için ayrıca Bk. Nejat Göyünç, «XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu: Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar**, der. Osman Okyar, Ankara, (1975), s. 71-102.
- (55) TK 110, s. 132 b ve devamı.
- (56) İlgili yazım için Aydın ve Menteseyle ilişkin bölümlere bakınız.
- (57) Rozman'ın tanımladığı üç tür üst-düzyer kentine bizim incelediğimiz alanda rastlanmadığı için, bu bağlamda tartışma konusu edilmemişlerdir.
- (58) Rozman, **Urban Networks**, s. 52.
- (59) II. Bayezid döneminde Kütahya sancağına ilişkin bir defterde şu isimler geçmektedir: Simav yakınlarında Pazar (TT, 45, s. 46), Şeyhli yakınlarında Pazarlı (TT, 45, s. 342); 918/1512-13 tarihli ve bu bölgenin aşağıda sayılan idarî birimlerini de kapsayan bir defter ayrıca şu örnekleri vermektedir: Altuntaş nahiyesinde Eskipazar (TT, 49, s. 211), Arslanapa nahiyesinde Pazarcık (TT, s. 262), Arslanapa nahiyesi yakınlarında Bazargân (veya Pazargâh) (TT, 49, s. 263).
- (60) Rozman, **Urban Networks**, s. 106.
- (61) Daha geniş bilgi için Mentese ile ilgili bölüme bakınız.
- (62) Rozman, **Urban Networks**, s. 105.
- (63) Halil İnalçık, **The Ottoman Empire, the Classical Age 1300-1600**, London, (1973), s. 140 ve devamı.
- (64) Rozman, **Urban Networks**, s. 108-109.
- (65) TT, 83, s. 213, 264, 322.
- (66) TT, 387, s. 335.
- (67) TT, 272, *passim* ve TK, 128.
- (68) Yerleşik ve göçebe toplulukların göreceli büyüklükleriyle ilgili olarak kolayca sağlanabilecek bilgiler icmallerde bulunmaktadır. İcmaller, vergi defterlerinin, tek tek vergi mükelleflerini belirtmeyen kısaltılmış türleridir. Bu tür bir kaynaktan sağlanan veriler Tablo 8'de özetlenmiştir. Fakat pazarlara ait verilerin karşılaştırılmasında görüldüğü gibi, icmaller sayımları eksik tutma gibi bir eğilim gösterdiğinden bunların dikkatli kullanılması gerekmektedir.
- İçel'deki özel koşullarla ilgili olarak **Kanunlar**, s. 48-55'in yanısıra Beldiceanu, «Karaman», s. 62-63'e de bakınız.
- (69) **Mühimme defterleri**, No. 6, s. 330.
- Pamuklu dokumaya ilişkin uygulamalar için, Bk. Beldiceanu, «Karaman», s. 36-37.
- W. Heyd, **Histoire du commerce du Levant au moyen-âge**, Amsterdam, (1959), cilt 2, s. 612.

- (70) **Mühimme defteri**, No. 19, s. 159. Akliman'da daha sonraki depolama faaliyetleri için Bk. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Cilt 9, s. 321.
- (71) TK, 576, s. 4b-5b.
- (72) **Mühimme defteri**, No. 18, s. 125. Merkezî idare teb'asının yıllık göçüne karışmamayı tercih etmektedir.
- (73) Barkan'ın 6. dipnotta anılan makalesinden başka M.A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600**, London Oriental Series, Cilt 27, London, (1972) adlı yapıta da bakınız. Konya ve Şebinkarahisar çevresindeki alanlarda dahil olmak üzere, Anadolu bölgelerinin birçoğunda önemli boyutlara varan nüfus artışı olduğuna dair kanıtlar var.
- (74) Kanunname başlık alanların egemen olduğunu göstermektedir. **Kanunlar**, s. 53.
- (75) TK, 128, s. 1 ve devamı. Anıtlar için Bk. Diez ve diğerleri, **Karaman Devri Sanatı**, s. 5-30 ve İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri, ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Abideleri**, İstanbul, (1967), s. 675-732.
- (76) İçel ile pekçok ortak özelliğe sahip olan Alanya sancağındaki pazarlama faaliyetlerindeki gelişmelere ilişkin çok az şey bilinmektedir: Aynı iklim, pamuk ekimine aynı önemin verilmesi, kentleşme olgusunun zayıf, göçebe grupların etkisinin göreceli olarak güçlü olması. 16. yüzyılın sonunda Alanya sancağında, hâlâ 400 vergi mükellefine sahip yerleşim birimi bulunmuyordu. Selçuklular devrinde imparatorluk merkezi olmak gibi bir özelliğe sahip olan Alanya kasabası, 16. yüzyılın sonlarında ancak meşhur kalelerinde üslenen askerler de dahil edildiğinde 400 vergi veren nüfusa ulaşabiliyordu.
- En azından altı tane sıradan pazarı vardı. Mezraa ve yaylalarda ticaret yapıldığına raslamıyoruz. Yine de ticarî amaçlarla bir Selçuk kervansarayı etrafında pazar kurulduğunu biliyoruz. Burası, muhtemelen, bugün Kargı çayı kenarında hâlâ ayakta kalabilen Şarabsa Han'dır. TK, 172'nin 11a sayfasında bu pazar, 'pazar-ı Kargu' olarak anılmaktadır. Bu konuda Bk. Seton Lloyd ve D. Storm Rice, **Alanya ,Ala'iyya), Occasional Publications of the British nstitute of Archaeology at Ankara**, London, (1958).
- (77) Gilindre için Bk. Piri Reis, **Kitabı Bahriye**, Türk Tarihi Araştırma Kurumu Yayınlarından, No. 2, İstanbul, (1935), s. 756-7 ve Francis Beaufort, **Karamania or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor**, London, (1817), s. 201.
- (78) TK, 128, s. 435.
- (79) TT, 272, s. 238 ve TK 128, s. 491 ve devamı.
- (80) Bu sancağın tarihsel geçmişi için Bk. Xavier de Planhol, **De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadisme et vie paysanne, Bibliothèque et historique de l'Institut français d'archéologie d'İstanbul**, No. III, Paris, (1958), s. 65-131 ve Hikmet T. Dağhoğlu, «Onuncu asırda (Hamidili)nde arazi, hasılat, nüfus ve aşiretlerin vaziyetleriyle, vergi sistemleri», **Ün**, 7, 73-74 (1940), s. 1009-1014; 7, 80-81 (1940), s. 1089-1092; 7, 82-83 (1941), s. 1121-1127; 7, 84-86 (1941), s. 1154-1157; 8, 87-90 (1941), s. 1197-1202.

- (81) TT, 147, s. 117 ve devamı; TK, 154, s. 1b ve devamı.
- (82) Taeschner, *Wegenetz*, I. cildin sonundaki harita.
- (83) Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province d'Asie Mineure*, Cilt 4, Paris, (1891-94), Cilt 4, s. 230.
- (84) *Mühimme defteri*, Cilt 26, s. 165.
- (85) Semavi Eyice, «Sincanlı'da Sinan Paşa İmareti», *Vakıflar Dergisi*, X, s. 312.
- (86) Bu bölge ile ilgili olarak Bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, İstanbul, (1932).
- (87) Başvekâlet Arşivindeki arşivciler tarafından, II. Bayezid dönemine atfedilen TT, 45.
- (88) TK, 47; TK, 48 ve TK, 560.
- (89) Bk. «Denizli», IA.
- (89a) Kütahya'daki Karagöz Paşa vakfına ilişkin, elde bulunan kaynaklar, sancağın birçok küçük kasabasında vakfa kâr sağlayabilmesi için kurulan dükkân sayısı hakkında bir fikir veriyor. Kavak'ta 96, Gediz'de 190. Bunun dışında Karagöz Paşa vakfı Gölhisar (Hamid)'da 212, Arpaz (Aydın)'da 190 ve Balat'ta 240 (TT, 369, s. 5) dükkâna sahipti.
- (90) Akın, *Aydınogulları*, s. 84-103.
- (91) TT, 148, s. 270 ve devamı; ayrıca Akın *Aydınogulları*, s. 135.
- (92) TK, 571, s. 15b ve devamı.
- (93) Kanunî Süleymanın annesi Hafsa olmalı. Zira, Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt 9, İstanbul, (1935)'nin 100-101. sayfalarında kasabada ödenen vergilerin Manisa'da Hafsa Sultan tarafından kurulmuş olan bir camiye gittiği anlaşılmaktadır. Evliya bu çarşuyu beğenip ayrıntılı olarak anlattığı halde, Valide Sultan tarafından işe ettirilen dükkânlar ve bir handan söz edilmediğine göre bunlar 17. yüzyılın sonuna doğru ortadan kaybolmuş olacaktır. İlgili vakıfname için Bk. İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicrî 954-1060)*, CPH Manisa Halkevi Yayınlarından, No. 18, İstanbul, (1946), s. 122-131. Ayrıca aynı çalışmanın ikinci cildi: **H 1060, Milâdî 1650'den sonra**, aynı dizi, No. 19, İstanbul, (1950), s. 147. Çağatay Uluçay, «Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar», *Kanunî Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından*, VII seri, No. 55, Ankara, (1970), s. 230-31.
- (94) TT, 8, s. 710 ve devamı; TK, 144, s. 212 b ve devamı. Evliya Çelebi, (*Seyahatname*, Cilt 9, s. 186), Nazilli'nin haftalık pazarı ile, Rumeli'nin büyük panayırlarını karşılaştırır ve 500 tanesi kârgir olarak yapılmış olan 2.000 adet dükkânın var olduğunu ileri sürer. Nazilli'deki dükkânlar hafta boyunca açık kalmaktadır.
- (95) TK, 144, s. 288 b

- (96) Ayasoluğ için Bk. Akın, **Aydinoğulları**, s. 98. 1610-20 yıllarında Levant Company'nin nezaretinde İzmir'de açılan bir konsolosluk için Bk. Alfred C. Wood, **A. History of the Levant Company**, London, (1964), s. 73. İzmir limanı, daha önceleri Halep yoluyla yapılan İran ticaretinin bir bölümünü üstlenmiştir.
- (97) Kanunî'nin zamanında Alaşehir sınırları dahilinde Yarhisar olarak adlandırılan bir mahalle'ye rastlıyoruz. Bununla birlikte bu yerin tanımı, alışlagelmiş kasaba mahallelerine benzemediği için, yine de bazı şüpheler uyandırmaktadır (TK, 571, s. 146 b ve devamı).
- (98) TK, 8, s. 154 ve 563.
- (99) Ali Paşa ve vakfına ilişkin olarak Bk. Tayyib Gökbilgin, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar, Mülkler, ve Mukataalar**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, No. 508, s. 394-403.
- Semavi Eyice, «Atık Ali Paşa Camiinin Türk mimari tarihindeki yeri», **Tarih Dergisi**, XIV, 19 (1964), s. 99-114.
- Tayyib Okıç, «Hadım (Atık) Ali Paşa kimdir», **Necati Lugal Armağanı**, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VII. seri, No. 50, (Ankara, (1968), s. 501-516.
- Semavi Eyice, «Elçi Hanı», **Tarih Dergisi**, 24 (1970), s. 93-130.
- Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) tarihli**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü, No. 61, İstanbul, (1970), s. 69. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, cilt 9, s. 54'de adını Yıldırım Bayezid'den alan bir handan söz etmektedir. Bu handa 800 adet dükkân bulunmaktaydı. Dört haftada bir, köylerden satıcılar gelmekte ve burada büyük bir pazar toplanmaktaydı.
- Bu bilgileri yorumlamak biraz güçtür. Bir kasabada bu büyüklükte iki ticarî merkezin bulunması pek sık rastlanan bir olgu değildir. Evliya Çelebi'nin bu hanı neden I. Bayezid'e mal ettiğini bilmiyoruz.
- (100) M. Münir Aktepe, «İzmir Şehri Osmanlı Medreseleri Hakkında Ön Bilgi», **Tarih Dergisi**, 26 (1972), s. 106-7.
- (101) 1520-1583 yılları arasında Aydın ve Mentеше bölgelerinin bir kısmını içeren yeni bir sancak oluşturulmuştu; bu yeni idarî birimin adı Aydın-Sığla idi. Karşılaştırma yapabilmek için bu ayırım dikkate alınmamış ve Aydın-Sığla'ya bağlı idarî birimler Aydın ve Mentеше'ye bağlı olarak değerlendirilmiştir. (Akın, **Aydinoğulları**, s. 86).
- (102) TT, 47 ve TT, 61'e bakınız.
Adı geçen bölge için Bk. Paul Wittek, **Menteşe Beyliği, 13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine ait Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, 4, 1, Ankara, (1944) ve Benedict, **Ula**, özellikle 216. sayfadaki, günümüzdeki pazarların dağılımını gösteren harita.
- (103) Balat için Bk. Karl Wulzinger ve diğerleri, **Das Islamische Milet**, Berlin, (1935); Wittek, **Menteşe**, s. 128-131; Otto F.A. Meinardus, «Testimonies to the Economic Vitality of Balat, the Medieval Miletus», **Belleten**, XXVII, 147 (1973), s. 289-296.

- Bir denizci gözüyle Megri için Bk. Piri Reis, **Kitabı Bahriye**, s. 790 ve devamı.
- (104) Osmanlı öncesi dönemde Peçin'in sahip olduğu önem için, Bk. Wittek, **Menteşe**, s. 126-128.
- (105) Tahrirler bu kelimeyi bir 'elifle' yazmaktadır. Bu nedenle 'Şirevolos' olarak okunmamasında yarar vardır. Bk. Piri Reis, Index, s. 62. Bozöyük, Wittek'in **Menteşe** ile ilgili çalışmasındaki haritada görülmektedir. Kanunî Süleyman tarafından kurulmuş olduğu öne sürülen yüz adet dükkânın varlığı konusunda, Bk. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, cilt 9, s. 206-207.
- (106) TT, 166, s. 481-564.
- (107) TT, 166, s. 573.
- (108) Benedict, **Ula**, s. 178 ve devamı; ayrıca s. 209 ve devamı.
- (109) **Menteşe'deki Balyabolu** hakkında bilgi bulunamamıştır. Aydın'daki Balyabolu için, Bk. Akın, **Aydinoğulları**, s. 99-102.
- (110) TK, 156, s. 75 b; TK, 569, s. 1b, 14a, 18a, 24a, 35b, 55b, 85 (TK, 156, 991/1583).
- (111) TT, 338, s. 134; ayrıca TK, 569, s. 35b.
- (112) Semavi Eyice, «Sincanlı'da Sinan Paşa İmaretı», **Vakıflar Dergisi**, X, (1973), s. 303-336'da, 16. yüzyıl kayıtlarında yer alan birçok Sinan Paşa ve bunlara atfedilen vakıflara ilişkin bir liste vermektedir. Bu listede Bolvadin'de bir camiye rastlanmamaktadır. Aynı derginin 337-343. sayfalarında Ramazan Şeşen, Sincanlı imaretini kuran vakfiyenin biraz kısaltılmış bir çevirisini vermektedir. Burada anılan vakıf mallarının hiçbiri **Menteşe'de** değildir. Bu koşullar altında, bu dükkânların vâkıfını daha açıkça belirlemek mümkün değildir.
- İ.H. Uzunçarşılı, **Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin... Atabey ve Eğridir'deki Kitabeler...**, İstanbul, (1929)'da da Bolvadin'deki Sinan Beğ camisinden söz edilmemektedir.
- (113) Lütfi Güçer, «XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz Inhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı», **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, 23, 1-2 (1962-63), s. 97-143, özellikle s. 103 ve 118-129.
- Ayrıca TK, 569, s. 55b.
- (114) Benedict, **Ula**, s. 230-35 ve 247-48.

TABLO : 1 — Değişik boyutlarda pazar yerleri

Sancak	Zamanı	Mezraa 0-9 vergi mü- kellefi	Sıradan pazar 10-399 vergi mü- kellefi	Aracı pazar 400-1500 vergi mü- kellefi	Alt - düzeyde idari merkez- ler her boyutta	Sancak merkezi her boyutta	bilin- statüler	toplam
İçel	i. Selim dönemi	1	4	—	4	1	3	13
İçel	1551	6	10	1	4	1	10	32
İçel	1584	9	16	2	4	1	11	43
Hamid	1500-1501	—	4	—	10	1	7	22
Hamid	1522-23	—	7	—	11	1	3	22
Hamid	yaklaşık olarak 16. y.y.'ın 2. yarısı	—	5	2	12	1	3	23
Karahisar-1 sahib	1527-29	—	—	—	3	1	3	7
Karahisar-1 sahib	1572-73	1	3	—	3	1	2	10
Kütahya	II. Bayezid dönemi	—	1	—	10	—	3	14
Kütahya	1512-13	—	6	—	16	1	6	29
Kütahya	1570-71	1	11	—	16	1	8	37
Aydın	1478-1481	—	7	—	8	1	3	19
Aydın	1528-29	1	15	—	11	1	4	42
Aydın	1575-76	2	16	3	10	1	6	48
Menteşe	II. Bayezid dönemi	1	6	—	3	1	4	15
Menteşe	1517	2	12	2	10	1	8	37
Menteşe	1562-63	3	13	2	10	1	8	37
Menteşe	1583	3	12	6	10	1	12	44

TABLO : 2 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : İçel

Birimin adı	TT 83/I Selim Dönemi	TT 272/1551	TK 128/1584
kaza-1 Ermenak	1	2	2
Önce nahiye, daha sonra kaza-1 Selindi	1	1	3
Önce nahiye, daha sonra kaza-1 Anamur	1	4	9
kaza-1 Gülnar	4	7	9
Önce nahiye, daha sonra kaza-1 Silifke	2	6	5
kaza-1 Karataş	—	3	5
kaza-1 Mud	4	9	9
kaza-1 Sinanlı ⁽¹⁾	—	—	1
Toplam	13	32	43

(1) TT 272'de Mud'un bir bölümü olarak gözükmektedir.

Hangi sürekli yerleşim birimine bağlı oldukları bilinse bile, yayla pazarları ayrı birimler olarak değerlendirilmektedir.

TABLO : 3 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : Hamid

İdari birimin adı	TT 30 :	TT 121 :	TK 51 muh-
	1500-1501	1522-23	TK 566 temelen
			zamanı bilin- miyor, 16. yy.'ın 2. yarısı ⁽¹⁾
Karaağaç'ın Gölhisar kazası	bilinmiyor	1	1
Yaviçe nahiyesi	bilinmiyor	—	—
Önce nahiye, daha sonra			
Gölhisar kazası	5	2	1
Siroz - Kemer nahiyesi	—	—	1
Irla nahiyesi	—	1	1
Burdur nahiyesi	1	1	1
Uluborlu nahiyesi	1	1	2
Gönen nahiyesi	2	1	1
Önce nahiye, daha sonra			
Keçiborlu kazası	—	1	1
İsparta nahiyesi	1	1	1
Eğridir nahiyesi	2	2	2
Önce nahiye, daha sonra			
Ağlasun kazası	1	2	2
Önce nahiye, daha sonra			
Ağras kazası	—	1	1
Yıva nahiyesi	2	2	2
Anamos nahiyesi	1	1	1
Kartas nahiyesi	1	1	1
Ayvalı ve Gönen nahiyeleri	1	—	—
Önce nahiye, daha sonra			
Afşar kazası	1	2	1
Yalvaç kazası	1	1	1
Önce nahiye, daha sonra			
Yalvaç'ın Karaağaç kazası	1	1	1
Barla kazası	1	Afşar'a bağlı	1
Toplam	22	22	23

(1) Sayfa kenarındaki bir notun tarihi 980/1572-73'dür (sayfa 276a). Sayfa 266a'da Kanunî'den söz edilmekte, fakat onun hayatta olup olmadığı belirtilmemektedir. TT 121 Kanunî'nin tahta çıkışından yalnızca birkaç yıl sonra hazırlandığına göre, TK 51 daha yeni olmalıdır. Bu koşullar altında, kaydın Kanunî döneminin son yıllarında veya II. Selim döneminin ilk yıllarında tutulmuş olduğu söylenebilir.

TK 566'nın ön yüzünde tarih yoktur. Fakat sayfa 103a'da 978/1570-71 tarihli bir belgeden söz edilmektedir. Metin, defterin sürekli bir bölümü olup kenar notu olmadığına göre, kayıtların bu tarihten sonra tutulmuş olması gerekir.

TABLO : 4 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : Karahisar-ı Sahib

Birimin adı	TT 147 : 1528-29	TK 154 : 1572-73
Karahisar kazası	1	1
Kâyrhisar (?) nahiyesi	—	—
Ulusincanlı nahiyesi	—	—
Bolvadin kazası	1	1
Barçınlı kazası	—	1
Oynaş nahiyesi	—	—
Şühud kazası	1	1
Sandıklı kazası	2	3
H.vlâ nahiyesi	—	1
Bilinmeyen	2	2
Toplam	7	10

TABLO : 5 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : Kütahya

Birimin adı	TT 45 : II. Bayezid Dönemi	TT 49 : 1512-13 T I 69 : Kar. unî Dönemi	TK 47, TK 48, TK 560 1570-71
Kütahya nahiyesi	—	1	1
Arslanapa nahiyesi	—	—	1 (?)
Altuntaş nahiyesi	—	1	2
Sazanos (?) nahiyesi	—	1	—
Yalak nahiyesi	—	1	1
Kalınviran nahiyesi	—	1	—
Tavşanlı nahiyesi	—	1	1
Eğrigöz nahiyesi	1	2	4
Simav nahiyesi	2	2	2
Çengi nahiyesi	—	—	—
Gediz nahiyesi	1	1	2
Kavak nahiyesi	1	1	—
Güre nahiyesi	1	—	1
Silindi nahiyesi	1	1	1
Kula nahiyesi	2	2	3
Önce nahiye daha sonra Gököyük kazası	—	—	1
Lazkiye nahiyesi	—	1	2
(?) nahiyesi	—	—	2
Kaş-1 Yenice nahiyesi	—	1	4
Honaz nahiyesi	—	1	—
Hocma ve Geyikler nahiyeleri	2	2	2
Şeyhlü ve Çal nahiyeleri	2	2	5
Uşak ve Banaz nahiyeleri	1	2	2
Bilinmeyen	—	5	—
Toplam	14	29	37

TABLO : 6 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : Aydın

Birim adı	TT 8 : 1478-81	TK 148 : 1528-29	TK 167 : } 1575-76
			TK 129 : } dolayları ⁽¹⁾
			TK 144 : } TK 571 : Kanunî dön.
kaza-1 İzmir	en az 1 adet, kayıt eksik	8	9
kaza-1 Çeşme	kayıt yok	6	3
kaza-1 Ayasoluğ	2	5	5
kaza-1 Tire	3	5	7
kaza-1 Birgi	2	3	8
kaza-1 Güzelhisar	2	2	2
kaza-1 Sultanhisarı	—	1	1
kaza-1 Kestel	1	3	1
kaza-1 Bozdoğan	1	1	2
kaza-1 Arpaz	1	1	1
kaza-1 Yenişehir	3	4	3
kaza-1 Alaşehir	1	3	4
kaza-1 Sart	2	kayıt yok	1
kaza-1 Akçeşehir	yok	yok	1
Toplam	19	42	48

(1) Yalnızca TK 167'nin ön sayfasında tarih vardır (1575 - 1576). Diğer iki defter'de aynı dönemde tutulmuştur. TT 129'daki bir kenar notu 984/1576-77 tarihini taşımaktadır (s. 108b).

TABLO : 7 — İdarî birimlerde bulunan pazarlar : Menteşe

Birimin adı	TT 47 : II. Bayezid dönemi	TT 61 : 1517	TT 337, TT 338 : 1562-63	TK 110; TK 156 : 1583
kaza-1 Peçin ⁽¹⁾	2	6	4	5
kaza-1 Eskihisar	defterde yok	defterde yok	—	—
kaza-1 Muğla	3	4	4	4
kaza-1 Tavas	2	3	4	5
kaza-1 Meğri	defterde yok	6	6	2
kaza-1 Pırnaz	—	1	1	3
kaza-1 Köyceğiz	2	2	2	4
kaza-1 Mazın	defterde yok	2	3	5
kaza-1 Bozöyük	3	5	5	5
kaza-1 Eserulus	defterde yok	1	1	1
kaza-1 Balat	defterde yok	2	2	2
kaza-1 Çine	3	3	5	4
bilinmeyen kaza ⁽²⁾	—	3	—	—
Toplam	15	38	37	44

(1) TT 61 ile TT 47 Milas ayrı bir birim olarak tanımlandığı halde daha sonraki defterlerde Peçin kazasının bir bölümü sayılmaktadır. Uyum sağlamak amacıyla bu tabloda Milas hep Peçin kazasına dahil edilmiştir.

(2) Haritada bulunmadığı halde kazası belli olan köyler, bu kategoriye dahil değildir.

TABLO : 8 — İcmal defterlerinden sağlanan rakamlar

	TT 166 Menteşe	TT 438 Hamid	TT 438 Karahisar
nefs-i şehir	5	2	1
kasaba	7	10	4
kaleler	29	belli değil	1
camiler	42	9	belli değil
dükkânlar	1215	417 ⁽¹⁾	belli değil
pazarlar	belli değil	16	7
köyler	548	513	629
mezraalar	36	88	261
cemaatlar	381	75	13
ark-ı çeltük	13	belli değil	belli değil
yerleşik haneler, Müslüman	34,642	16,645	11,573
yerleşik kara (caba) Müslüman	11,120	ayrı rakam olarak verilmemiş	} 1115
yerleşik mücerred, Müslüman	2528	5865	
yürükân	yukarıdaki ra- kamlara dahil	4978	1266
Müslüman olmayan haneler	64	300	} 88
Müslüman olmayan bekârlar	4	ayrı rakam olarak verilmemiş	
avarızdan muaf olanlar	1351	2355	2080
askeri olmayan erkekler	49,709 ⁽⁹⁾	30,143	16,631
zaimler ve sipahiler	493	1232	2884 ⁽²⁾
kale neferleri	54	10	25
bütün erkekler	50,256 ⁽⁹⁾	31,385	19,540
vergi geliri	5,858,796	2,647,507	1,840,069

Kaynaklardaki yazım hatasından kaynaklanan küçük farklılıklar düzeltilmiştir.

- (1) han ve kervansaraylar dahil.
- (2) sipahizade ve emekli sipahiler dahil.
- (3) sınır dahil.
- (4) enhar adını almaktadır.
- (5) mücerred sipahizade ve 622 çeltikçi dahil.
- (6) bir mirлива ve 5 kadı dahil.

TT 166 : 937/1530-31, TT 387 ve 483 : tarihsiz, Kanunî dönemi

TT 166 Alanya	TT 387 İçel	TT 166 Aydın	TT 438 Kütahya
2	4	22	10
2	8	5	belli değil
26	14	44	belli değil
belli değil	31 ⁽¹⁰⁾	2945 ⁽⁷⁾	belli değil
belli değil	belli değil	26	belli değil
171	615	800	1071
3	332 ⁽³⁾	129	274
39	208	240	624
belli değil	49 ⁽⁴⁾	belli değil	11 ⁽⁴⁾
12,974	24,907	40,949	40,182
232	ayrı rakamlar olarak verilmemiş	10,442	11,359
1202 yukarıdaki ra- kama dahil		yukarıdaki ra- kama dahil	yukarıdaki ra- kama dahil
belli değil	91	98	377
belli değil	belli değil	15	34
503	11,095 ⁽⁵⁾	9692 ⁽⁸⁾	en fazla 2904
14,091	36,093	61,196	54,865
105	479 ⁽⁶⁾	1375	2128 ⁽²⁾
98	679	8475	en az 101
15,104	37,251	71,046	57,085 ⁽¹¹⁾
1,260,890	2,641,128	11,416,601	4,589,175

(7) depo ve meskenler dahil; fakat muhtemelen yalnızca dinsel kuruluşlara ait binalar sayılmıştır.

(8) mücerred dahil.

(9) bu başlık altında toplanan tek tek kategoriler, söz konusu toplama eşit değildir. Bu nedenle askerî personelin 49.709'luk toplama dahil edilip edilmeyeceği açık değildir.

(10) yağ presleri dahi, ama muhtemelen yine sadece vakıf mallarından söz edilmektedir.

(11) Kayıt 57.105'tir.